

ԼԵՎՈՆ ԽԱԶԻԿՅԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ՊԱՐԹԵՎԻՆ ՎԵՐԱԳՐՎԱԾ «ՀԱՐՑՈՒՄԸ», ՈՐՊԵՍ ՀԱՅ
ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԵՐԱԽԱՅՐԻՔ

1.

Հայ մատենագրության հնագույն արտադրանքների շարքում իր պատվա-
վոր տեղն ունի Եզնիկ Կողբացու իմաստասիրական աշխատությունը, որը բա-
նասիրությանը հայտնի է «Եղծ աղանդոց» խորագրով:

Այն գրավել է և շարունակում է գրավել հայ ու օտարազգի դիտնականների
ուշադրությունը՝ որպես հայ դասական լիզվի անդերազանցելի հուշարձան և հայ
իմաստասիրական գրականության առաջին ինքնուրույն երկասիրություն:

Եզնիկի ուսումնասիրողներն գրադվել են նրա աղբյուրների հարցով և առ
այսօր հայտնաբերել 10-ից ավելի երկեր, որոնց հուշարհն բնագրերը, հաճախ
բնդարձակ ու բառացի մեջբերումներով, տեղ են գտել Եզնիկի գործի մեջ:

Դեռևս 1889 թվականին «Բազմավեպի» էջերում հրատարակած «Եզնիկ
և յուր երկասիրությունն» հոդվածում Հ. Թորոսյանն անվիճելի փաստերով
ապացուցեց, որ Եզնիկի Գ գրքի Գ—Ե հատվածները, որոնցում քննարկվում են
պլուրազորյանների, պլատոնականների, ստոիկյանների, եպիկուրյանների և
այլոց ուսմունքները¹, բառացի բաղված են Եպիփան Կիպրացու «Ընդդէմ հեր-
ձուածոց» գրքից²:

Արժեքավոր էին նաև Հ. Թորոսյանի դիտողությունները Եզնիկի և Բար-
սեղ Կեսարացու «Մեկնութիւն վեցօրէից» աշխատության առնչությունների
մասին:

Հ. Թորոսյանն իր ապացույցները բերում էր Եպիփանի լատիներեն թարգ-
մանությունից: Քիչ անց, 1892 թվականին, նույն աշխատանքը, այս անգամ
արդեն համեմատելով Եզնիկի Գ գրքի, Գ, Ե և Դ գրքի ժՁ հատվածները
(1826 թ. հրատարակություն, էջ 204, տող 6—208, տող 2, 296, տող 18—297,
տող 15) Եպիփանի հուշարհն բնագրի համապատասխան հատվածների հետ,
կատարեց Հ. Տաշյանը՝ «Խոսրովիկ և Գիրք հերձուածոց» հոդվածում³:

1919 թվականին լույս տեսավ Գ. Գալիմբյարյանի «Նորագոյն աղբերը
Եզնիկայ Կողբացու Ընդդէմ աղանդոց մատենին» արժեքավոր աղբյուրագիտա-
կան ուսումնասիրությունը, որով երևան հանվեցին Եզնիկի հետևյալ նոր
աղբյուրները.

1. Արիստիդես Արենացու (II դար) «Ջատագովութիւն»-ը,
2. Բարսեղ Կեսարացու (IV դար) «Վեցօրէից մեկնութիւն»-ը,

1 Ե զ ն ի կ, Եղծ աղանդոց, Վենետիկ, 1826, էջ 204—208:

2 «Բազմավեպ», 1889, էջ 315—317:

3 «Հանդէս ամսօրեայ», 1892, էջ 294—295, 321—322:

3. Մեթոդիոս Պատարացու կամ Օլիմպիացու (մհ. 312 թ.) «Վասն անձնիշխանութեան» աշխատությունը,

4. Հիպպոլիտոսից (III դար) մի փոքրիկ հատված:

Գեմ դիմաց հրատարակելով Մեթոդիոսի «Վասն անձնիշխանութեան» աշխատության հունարեն և Եզնիկի հայերեն համապատասխան հատվածները, որոնք «Եղծ ազանդոցի» 1826 թվականի հրատարակության 44 էջերի նյութն են կազմում, Գալեմբյարյանը գրում է. «Տեսնվեցավ ուրեմն որ Եզնիկ Ս. Մեթոդիոսի «Վասն անձնիշխանութեան» գիրքն ամբողջ, ի բաց առեալ Ա. և Բ հատածները, ինչ-ինչ փոփոխությամբ՝ մինչև վերջը թարգմանած և յուր գործույն մեջ տեղավորած է. այսինքն առաջին մեծ մասն Ա. գրքին մեջ՝ 40 երես ի տպագրության (էջ 19—58) և վերջին մասն Գ. գրքին մեջ՝ իբր 4 երես (էջ 236—239)»⁴:

Եզնիկի փոխառած հատվածների համեմատությունը Մեթոդիոսի բնագրի հետ՝ հնարավորություն են տվել որոշելու մեր հեղինակի աշխատանքի մեթոդը: Լսենք դարձյալ Գալեմբյարյանին. «Եզնիկ,—գրում է նա,—յուր ազբեր այնպես ստրկորեն կապված է, որ կաշխատի առ հասարակ շեղել ազբերին: Ազբերին շեղումներն, որոնց տեղ-տեղ հանդիպեցանք են՝ ա. հապավել, թողուլ այն մասերն, որ հուշված խնդրույն էապես շին վերաբերիր, այլ արամախոսական ձևին... բ. հավելուլ, որ միջոցին Եզնիկա տկարությունը երևան կելն. վասն զի հավելվածներն ամենքը կրկնություն կամ մեկնություն են... արդեն ըսվածներուն»⁵:

Իրավացի էր Գալեմբյարյանը, երբ գրում էր, թե կան հիմքեր ենթադրելու, որ Եզնիկի «գրության մեջ ուրիշ աղբյուրներ ալ ծածկված պիտի ըլլան» (էջ 87):

Լ. Մարիեսը, իր „Le De Deo d'Eznik de Kolb connu sous le nom de „Contre les sectes“ (Paris, 1924) աշխատությամբ Եզնիկի աղբյուրներիցանկն ավելացրեց՝ Որիգենի, Դիոդորի, Ադամանտիոսի, Եփրեմ Ասորու, Իրինեոսի և այլոց անուններով:

Նշանավոր հայագետ Ն. Ադոնցը, Մարիեսի աշխատության առթիվ գրած «Քննական նշմարներ Եզնիկի մասին» ուշադրավ հոգվածաշարում⁶, Ֆրանսիացի հայագետի աշխատության գլխավոր արժանիքը համարում է հենց նոր աղբյուրների հայտնաբերումը, նշելով միաժամանակ, որ Եզնիկի և այս կամ այն հեղինակի նմանությունների մի մասը կարող են ընդհանուր զուգահեփումների արդյունք լինել, երկուստեք կապ ունենալով մի ընդհանուր մայր աղբյուրի հետ⁷:

2

Եզնիկի առաջին գրքի ԺԵ—ԻԷ հատվածները շատ բարձր են գնահատվում Ադոնցի կողմից: Գրանք,—գրում է նա,—«ժողովրդական կենդանի միջավայրից առած թանկագին նյութեր են, որ բերում է Եզնիկն ու լուսարանում,

4 Գ. Գալեմբյարյան, Նորագույն ազբերը Եզնիկայ Կողբացույ Բնդդմ ազանդոց մատենին, Վիեննա, 1919, էջ 80:

5 Գ. Գալեմբյարյան, նույն տեղում, էջ 87:

6 Տես «Թարգմալէպ», 1925 թ., № 7, էջ 196—200, № 10, էջ 294—298, № 12, էջ 366—371, 1926 թ., № 1, էջ 12—17, № 3, էջ 69—72, № 4, էջ 108—113:

7 «Թարգմալէպ», 1925, էջ 294—295:

պաշարելով հին տեսությանց հետ, հայ ժողովրդի հավատալիքների և պաշտամունքների աշխարհին վերաբերյալ հնավանդ տեղեկություններ են, շողուն գոհարներ հայ ֆուկլորի, որ փայլում են Եզնիկի էջերում»⁸:

Խոստանալով այդ նյութերի ուսումնասիրությունը կատարել առանձին հոդվածով՝ Ն. Ադոնցն անհրաժեշտ է համարում նշել, որ Եզնիկի վերոհիշյալ էջերը «քաղվածո բնավորություն ունին և բացի արդեն հայտնի աղբյուրներից, ինչպես օր. Հիպոլիտը, Եզնիկն օգտվել է նաև մի հին հիշատակարանից, որ կոչվում է «Հարցումն և պատասխանիք սրբոյն Գրիգորի Պարթևի»: Սորան է պարտական Եզնիկն մանավանդ հայ ֆուկլորի վերաբերյալ թանկարժեք նյութերը»⁹:

Եզնիկի աղբյուր համարված «Հարցումն և պատասխանիք» այդ «հին հիշատակարանը», բնագրի ֆրանսերեն թարգմանության և ուսումնասիրության հետ միասին, Ն. Ադոնցը լույս բնծայեց իր խոստումից անմիջապես հետո՝ „Revue de l'orient chrétien“ պարբերականում¹⁰: Այստեղ ասված է, որ խնդրո առարկա բնագիրը հրատարակվում է էջմիածնի մատենադարանի 4 ձեռագիր կանոնադրերի հիման վրա: Տարիներ առաջ (հավանաբար՝ մինչև 1913 թ.) Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը (Միաբան) ուղարկած է եղել Պետերբուրգ՝ Ն. Ադոնցին՝ Մատենադարանի № 751 (այժմ № 659) ձեռագրում առկա Գրիգոր Պարթևի «Հարցման» ընդօրինակությունը մի տետրակով, որի լուսանցքներում նշված են եղել 3 այլ ձեռագրերի ընթերցվածքները¹¹: Գրանց հաշվառմամբ Ադոնցը կազմել է բաղդատական բնագիր, տողատակ նշելով ձեռագրական (ըստ մեծի մասին աննշանակ) տարբերակները:

Հրատարակությանն առնթևեր ուսումնասիրության մեջ անվանի հայագետը կրկին առիթ է ունենում անդրադառնալու ուշադրավ այդ բնագրի և Եզնիկի առնչությանց հարցին և հանգում է այն եզրակացության, որ մեծ հավանականությամբ՝ «Գրիգորի Հարցումը հնություն հազվագյուտ բեկոր է, որ իր ժամանակին մտել, կլանվել է գրեթե ամբողջովին Եզնիկի գործի մեջ, բայց դիպվածով պահել է և իր անհատական գոյությունը, թաքնվելով կանոնադրի ծալքերում»¹²:

Ի նպաստ այս եզրակացության բերվող ծանրակշիռ փաստերն ու դատողությունները մանրամասնորեն շարադրված են Ն. Ադոնցի ուսումնասիրու-

⁸ «Բաղմավէպ», 1925, էջ 366:

⁹ Նույն տեղում, էջ 366—367:

¹⁰ A d o n t z N. Le questionnaire de saint Grégoire l'illuminateur et ses rapports avec Eznik (Revue de l'orient chrétien. Troisième série, tome V(XXV), 1925—1926, № 3 et 4, pp. 309—357.

Այս աշխատության ուսումնասիրական բաժնի հեղինակի իսկ կատարած թարգմանությունը լույս տեսավ «Հայրենիք» ամսագրում (1928 թ., № 7, էջ 72—81):

Նշենք այստեղ, որ Ադոնցին ծանոթ չեն եղել իր հրատարակած բնագրի այն հատվածները, որոնք ապագրվել էին դեռևս 1873 թվականին Ա. Մխիթարյանի կողմից (տե՛ս Պատմութիւն ժողովոց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, հանդերձ կանոնադրութեամբ ի պէտս ժառանգաւորաց, աշխատասիրեալ Արէլ արքեպիսկոպոս Մխիթարեանց, ի Վաղարշապատ, 1874, էջ 23—24. նույնը նաև՝ «Արարատ», 1873, էջ 408—409):

¹¹ Այդ ձեռագրերն են՝ B—№ 761 (այժմ № 778), C—№ 458 (ըստ Գևորգյան ցուցակի, այժմ № 2886), D—№ 749 (այժմ № 657):

¹² «Հայրենիք», 1928, № 7, էջ 73:

թյան մեջ, ուր և հղում ենք ընթերցողին¹³։ Մեր կողմից սակայն, լրացման կարգով անհրաժեշտ ենք համարում նոր փաստեր մեջ բերել։

Եզնիկի աղբյուրներից շատերը տրամախոսական կառուցվածք են ունեցել։ Այդպիսին է օրինակ, Մեթողիոս Օլիմպիացու «Վասն անձնիշխանութեան»-ը, Աղամանտիոսի «Յաղագս ուղիղ հաւատոյ յաստուած»-ը և այլք։

Ըստ որում, ինչպես նկատել է Գ. Գալիմբյարյանը ուսումնասիրելով Մեթողիոսից Եզնիկի արած քաղվածքները, «Եղծ աղանդոցի» հեղինակը ամեն կերպ ձգտել է փոխել իր աղբյուրի տրամախոսական ձևը («Եզնիկ,—գրում է նա,—յուր աղբյուրը բոլորովին կը լռե, և կաշխատի ամենայն հղանակով յուր աղբի տրամախոսական ձևը ջնջել») ¹⁴։

Ճիշտ նույն պատկերն ենք ստանում համեմատելով «Հարցումի» ու Եզնիկի զուգակշիռ հատվածները։ «Հարցումի» մեջ կան այսպիսի տողեր. «Հարցումն. Մեղաւորք վասն մեղաց տանջին, իսկ տղայոց անմեղաց զի տիրիցեն դեր. Պատասխանի. Զամենայն մարդ յորդեգրութիւն կոչէ աստուած...» և այլն։

Այս նույն հատվածը Եզնիկի գրչի տակ ձևափոխվել ու ստացել է այսպիսի կերպարանք. «Այս ասացաւ վասն հարցանելոյ ոմանց, թէ մեղաւորք վասն մեղաց տանջիցին ի դիւացն, տղայոցն անմեղացն ընդէ՛ր տիրիցեն դեր։ Զամենայն մարդիկ յորդեգրութիւն կոչէ աստուած...» և այլն։

Ինչպես պարզ երևում է, առաջին աղբյուրում տրված է հարց և ապա նրա պատասխանը, իսկ Եզնիկի մոտ կա միայն ակնարկ այն մասին, որ «այս ասացաւ վասն հարցանելոյ ոմանց»։ «Հարցումի» տրամախոսական կառուցվածքի փոփոխութեան դեպքում միայն՝ շարադրութեանը կարող էր ստանալ այսպիսի կերպարանք։

Այս կարգի փոփոխութեանները շատ են։ Ծանոթանանք մի քանիսին.

«Հարցումն»

Եզնիկ

—Հրց. Գիւահարութեան պատճառ զի՛նչ է մարդկան.

Պախ. Վասն հպարտութեան մարդկան լինի...

—Հրց. Ծնունդը են դիւաց և մահ, աճեն և պակասեն։

Պախ. Նախ զայն տեսցուք, թէ զո՞ն այլ արարածք բանաւորք քան զհրեշտակս և զմարդիկ և զդէս...

—Հրց. Ասեն քաջաց և վիշապաց տեարք (իմա՛ տաճարք) են ի լիբինս բարձունս և բնակութիւնք, և զԱղէքսանդր կապեալ ունին ի Հոռոմ և զԱրտաւանդ ի Մասիս և զԱրուանդ ի գետս և ի մառանս.

—Եւ դիւահարութիւնք վասն հպարտութեան մարդկան լինին...

—Եւ արդ քանզի անմարմինք են հրեշտակք և դեր, յայն սակս և ծնունդը ոչ զոն նոցա... Նախ զայն տեսցուք, թէ բնաւ գուցե՛ն այլ ինչ արարածք բանաւորք քան զհրեշտակս և զդէս և զմարդիկ...

—Եւ ոչ որս երբէք՝ որպէս մարդկան՝ արարեալ վիշապաց, կամ առնիցեն. և ոչ տաճարք իբրև մարդկան են նոցա ի բնակութիւն։ Եւ ոչ զոր ի թագաւորազգեաց և ի դիւցազանց ունին կապեալ առ իւրեանս կենդանի, զի կեն-

¹³ „Revue de l'orient chrétien“, tome V (XXV), 1925—1926, № 3 et 4, pp. 341—349. «Հայրենիք», 1928, № 7, էջ 74—78։

¹⁴ Գ. Գալիմբյարյան, նույն տեղում, էջ 86։

Պախ. Յորդուց մարդկան կենդանի դանիք ի մարմնաւորաց երկուն ևնթ
են Ենուլք և Եղիայ... կան, Ենուլք և Եղիայ...

Զուգակշիռ այս հատվածները նույնպես վկայում են այն մասին, որ սկզբնաղբյուրը «Հարցումն» է. Եզնիկը շանք է թափում փոխելու իր աղբյուրի տրամախոսական կառուցվածքը, հարմարեցնելով այն իր երկասիրության ձևին: Ուշագրավ է հատկապես բերված օրինակներից վերջինը. «Հարցումի» հեղինակն այդ հատվածում հիշատակում է քաջերի ու վիշապների կողմից արգելափակված առասպելական հերոսներին (Աղեքսանդր, Արտավազդ, Արուանդ), իսկ Եզնիկը անունները չի տալիս, բայց ակնարկում է նրանց՝ «ոչ ոք ի թագաւորազգեաց և ի դիւցազանց» արտահայտությամբ:

«Հարցումի» սկզբնաղբյուր լինելը հաստատվում է նաև հետևյալ փաստով. Եզնիկի «զծովացուլն՝ զոր ի կովէ ելեալ ասեն, և զպայն իմն ի մարդկանէ, և զառլէզն ի շանէ» նախադասության սկզբնաղբյուր, այսինքն «Հարցումի» մեջ, այն շարունակված է «և զխանդիոն ի յիշոյ, և զնահանգն ի ձիոյ» բառերով: «Խանդիոն» նորալուր առասպելական կենդանու անունը չի գործածված հայ մատենագրության որևէ այլ հուշարձանում: Հայ աղբյուրները, որոնց շարքում նաև Եզնիկը, անտեղյակ են կամ լռում են այն մասին, որ նհանգը ձիու հատկանիշներով է պատկերացվել ժողովրդի կողմից, ուստի և «Հարցումի» հեղինակն այդ տվյալները չէր կարող քաղած լինել Եզնիկից, իսկ Եզնիկը կարող էր այս կամ այն պատճառով մեջ չբերել իր աղբյուրի վերոհիշյալ հատվածն ամբողջությամբ, ինչպես նա վարվել է մի շարք այլ դեպքերում ևս:

Կարևոր է նաև հետևյալ փաստի մատնանշումը. Եզնիկի մեջբերումները Աստվածաշնչից համապատասխանում են մեզ հասած բնագրին. սակայն «Հարցումի» հեղինակը, ամենայն հավանականությամբ, իր ձեռքի տակ ունեցել է Հին և Նոր կտակարանների թարգմանության հնագույն մի օրինակ, որը իր որոշ մասերում ունեցել է շոշափելի տարբերություններ:

Այսպես, օրինակ, Եզնիկը մեջ է բերում Պետրոսի առաջին թղթի Դ գլխի 18-րդ համարը ճիշտ այնպես, ինչպես գտնում ենք մեզ հասած Աստվածաշնչի օրինակներում՝ «Արդարն հազիւ կեցցէ, ամբարիշտն և մեղաւորն ո՞ւր գտանիցին» ձևով (էջ 83):

Սակայն «Հարցումի» մեջ այդ նույնը բերված է այլ խմբագրությամբ. «Արդարն հազիւ կեցցէ, իսկ ամպարիշտն ո՞ւր ապրի»:

Եզնիկն, իհարկե, կարող էր փոխել իր աղբյուրի մեջ եղող աստվածաշնչային հատվածը, համապատասխանեցնելով այն յոթանասնից թարգմանության հունարեն բնագրի հիման վրա Աստվածաշնչի նախնական թարգմանության իր իսկ մասնակցությամբ կատարված խմբագրությանը. իսկ հակառակը պատկերացնել դժվար է. «Հարցումի» հեղինակը չէր կարող Եզնիկի ճիշտ մեջբերումը Աստվածաշնչից քմահաճորեն փոխել¹⁵: Վերոհիշյալ փաս-

¹⁵ «Հարցումի» մեջ Աստվածաշնչից արված քաղվածքները տարբերվում են հայկական թարգմանության կանոնական բնագրից նաև մի քանի այլ դեպքերում: Ղուկասի ԻԲ, 31 համարը՝ «Սատանայ խնդրեաց զձեզ խարբալել», «Հարցումի» մեջ վկայակոչված է միանգամայն տարբեր թարգմանությամբ. «Խնդրեաց սատանայ մաղել զձեզ» («մաղել» փխ «խարբալել»):

Երբայնցոց թղթի Ժ, 26 համարը նույնպես այլ խմբագրությամբ է մեջբերված «Հարցումի» մեջ: Կանոնական բնագրում այդ հատվածն այսպես է. «Կամակար մտօք եթէ յանցանիցեմք յեա ընդունելութեան դիտութեան հշմարտութեանն, այնուհետև ոչ ևս պիտոյ է վասն մեզաց պա-

տերը բավարար են համոզվելու համար, որ «Հարցումն» է սկզբնաղբյուրը «Եղծ աղանդոցի» համապատասխան հատվածների:

3

Ե՛րբ է ստեղծվել Գրիգոր Պարթևին կամ Լուսավորչին վերագրված այս արժեքավոր երկը: Այս հարցը, բնականաբար հուզել է Ն. Ադոնցին: «Բազմավէպում» հրատարակված վերոհիշյալ իր հոդվածաշարում այդ կապակցությամբ նա գրել է. «Արդյոք հնարավո՞ր է հայ ֆուկլորի թանկագին էջերը պարունակող «Հարցումն Գրիգորի» հիշատակարանը, որ աղբյուր է ծառայել Եղծ աղանդոցին, տանել և ղետեղել հայ դպրության արևածագին»¹⁶:

Որոշակի պատասխան Ն. Ադոնցը խուսափել է տալ, հայտնելով որ դրանք «ղծվար հարցեր են, սերտորեն կապված հայ դպրության ծագման բարդ հարցին»¹⁷: Այնուամենայնիվ նրա մտորումների ուղղությունը պարզ է դառնում ստորև մեջբերվող արտահայտությունից. «Խոստովանելու է, որ Եզնիկն ավելի բախտավոր վիճակի մեջ չէ քան Փավստոսը, Եղիշեն, Հաճախապատումը, Ագաթանգեղոսը և զանվում է նրանց հետ միևնույն ցանցի մեջ»¹⁸:

Մշուշապատ է ասված, բայց հասկանալի. Ն. Ադոնցի կարծիքով, ուրեմն, ինչպես Փավստոսի, Եղիշի, Ագաթանգեղոսի պատմագրական երկերի ու «Յաճախապատում ճառք»-ի, այնպես էլ Եզնիկի «Եղծ աղանդոց»-ի ստեղծման ժամանակի խնդիրը կարոտ է նոր լուսարանությունների: Այդ երկերը, Ադոնցի կարծիքով, ավելի ուշ ժամանակի ստեղծագործություններ են, քան բնդունվում են միջնադարյան ավանդույթով: Ըստ այդմ էլ «Հարցումը»՝ Եզնիկի աղբյուրը՝ չի կարող, իբր, ստեղծված լինել «հայ դպրության արևածագին»:

Մեր կարծիքով, սակայն, որևէ (և՛ գաղափարական, և՛ լեզվական) հիմք չկա կասկածելու, որ «Հարցումը» հայ դպրության արևածագի ջերմ շողերից է ավելին, այն կարող է գրված լինել հենց այն ժամանակ, երբ հայ հեթանոսական հավատալիքները ժողովրդական լայն խավերի շրջանում շատ կենսունակ լինելով, վտանգ էին ներկայացնում եկեղեցու համար ու թելադրում հայ եկեղեցու պետերին գաղափարապես զինվելու ու պայքարելու նրանց դեմ: Իսկ գաղափարական այդ պայքարի համար պարարտ հող կար հենց «հայ դպրության արևածագին»:

Ելնելով այս մեկնակետից, հաջորդ պարբերությամբ, մենք փորձելու ենք շարադրել մեր մտորումներն այն մասին, թե ո՞վ կարող է լինել «Հարցումի» հեղինակը:

4

Ինչպես արդեն առիթ ենք ունեցել նշելու, ձեռագրերը Գրիգոր Պարթևին կամ Լուսավորչին են վերագրում «Հարցումի» հեղինակությունը. խնդրո առարկա բնագրի ցանկը կանոնադրեցրում կրում է «Յանկ կանոնաց Լուսավորչին»

տարագ»: Ընդգծված «ճշմարտութեան» բառը բացակայում է «Հարցումից», իսկ «ոչ ևս պիտոց է»-ի զիմաց այնտեղ գրված է՝ «անաղագս է»:

16 «Բազմավէպ», 1926, էջ 13:

17 Նույն տեղում, էջ 13:

18 Նույն տեղում, էջ 72:

խորագիրը, իսկ բուն բնագիրը՝ «Կանոն սրբոյն Գրիգորի Պարթևի. դարձեալ հարցումն և պատասխանիք նորա»:

Հանրահայտ է, որ այս կամ այն աշխատութեան հեղինակութիւնը բարձրացնելու մտահոգութեամբ միջին դարերում Գրիգոր Լուսավորչին են վերագրել այլևայլ՝ բոլորն էլ անհարազատ գործեր¹⁹:

Ուստի «Հարցումի» հեղինակի որոշման ուղղութեամբ աշխատելիս, առաջին հերթին ուշադրութիւն պետք է դարձնել գրերի գյուտից մինչև «Ծղծ աղանդոցի» շարադրման քառասնամյա շրջանի խոշորագույն հայ մատենագիրների վրա. այդ քառասնամյակին մենք շունենք մատենագիրներ, որոնք խիզախեին մրցման մեջ մտնելու Սահակ Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի հետ:

Սահակը եղել է հայ ամենաբեղմնավոր թարգմանիչներից մեկը: Մաշտոցի և նրա աշակերտների մասնակցութեամբ նա թարգմանել է Հին և Նոր կտակարանների գրեթե բոլոր գրքերը, ինչպես նաև ծիսական, աստվածաբանական և դավանաբանական մի շարք բնագրեր. «Երանելոյն Սահակայ, — գրում է այդ մասին Կորյունը, — գեկեղեցական գրոց գումարութիւնն կանխաւ ի յունական բարբառոյն ի հայերէն դարձուցեալ, և բազում ևս ղհայրապետաց սրբոց զճրճարիտ զիմաստութիւնն»²⁰:

Միաժամանակ Սահակը հեղինակել է ինքնուրույն գործեր՝ կանոններ²¹, դավանաբանական թղթեր և հոգևոր երգեր: Նրա անունով մեզ հասած կանոնխմբերից երրորդի («Նորին Սահակայ, թէ որպէս սահմանեցաւ կարգ ուխտի և որոշումն վանաց») վերջին հատվածը (որ սկսվում է «Ազապն, որ մասնականաւ է՝ կես կաշոյն երթիցէ ի վանս...» բառերով), «Հարցումի» հնագույն ձեռագրում (1368 թ.) անշատված է կանոնխմբից, ընդօրինակված է նրանից էջեր հետո, վերագրվելով Գրիգոր Լուսավորչին (Ձեռ. № 659, էջ 261բ):

Ուշագրավ է, որ հենց նույն ձեռագրում այդ կանոնխումբը կրում է բոլորովին տարբեր ու հետաքննելի այսպիսի խորագիր. «Սահմանադրութիւն կարգաց, ընկալեալ ի նահատակէն տեառնէ Գրիգորէ. թարգմանեցաւ ի ձեռն Եզրնկայ, հրամանաւ երանելոյն Սահակայ եպիսկոպոսապետին Հայոց և նորին աթոռակցաց, թէ որպէս սահմանեցաւ կարգ ուխտի և որոշումն վանաց» (Ձեռ. № 659, էջ 227բ):

Այլ ձեռագրերում (որոնց հիման վրա կատարվել է «Կանոնգրքի» Ա. Ղլտճյանի հրատարակութիւնը) այս հիշատակարան-խորագիրը, առանց Եզ-

19 Տե՛ս Գ. Զ ա ր պ հ ա ն ա լ յ ա ն, Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն, Վենետիկ, 1886, էջ 174—180:

20 Կ ո Ր Ի Ն, Վարդ Մաշտոցի, Երևան, 1941, էջ 76:

21 Նրա անունով «Կանոնգիրք Հայոցի» մեջ պահպանվել են հետևյալ 6 կանոնխմբերը.

1. Սրբոյն Սահակայ հայրապետի, յաղագս բորեպիսկոպոսաց, թէ որպէս պարտ է ղկարգն հաստատուն պահել յեկեղեցիս.

2. Նորին կարգ քահանայից առ ժողովրդականս և նոցին ժողովրդականաց հնազանդութիւն և կարգ ուղղութեան առ քահանայս.

3. Նորին սուրբ Սահակայ, թէ որպէս սահմանեցաւ կարգ ուխտի և որոշումն վանաց.

4. Նորին Սահակայ, թէ որպէս պարտ է եպիսկոպոսաց ունել զընտանիս սրբոյ եկեղեցոյ.

5. Նորին սուրբ Սահակայ, թէ որպէս պարտ է եպիսկոպոսաց պահել ղզանձս եկեղեցոյ, կամ որպէս մատակարարել.

6. Նորին սրբոյն Սահակայ հայոց կաթողիկոսի, զիր աւանդութեան յաղագս կարգաց սրբոյ եկեղեցոյ և պտղոց ժողովրդականաց ընծայելոց ի տուն Աստուծոյ (տե՛ս «Կանոնգիրք Հայոց», Թիֆլիզ, 1913, էջ 12—56):

նիկ-թարգմանչի անվան հիշատակության և փոքր ինչ ձևափոխված խմբագրությանը՝ գրված է կանոնխմբի վերջում²²:

Սրա կապակցությամբ մեծանուն հայագետ Մ. Արևիկյանը, ամենայն իրավամբ գրել է. «Այս հիշատակարանն անպայման հետազայի գրություն է. Սահակի կանոնները վերագրվել են Ս. Գրիգորին, դրանց ավելի կարևորություն տալու համար»²³:

Արդ, չի՞ կարելի ենթադրել, արդյոք, որ Եզնիկի աղբյուրը հանդիսացող «Հարցումը» ևս ոչ թե Գրիգոր Պարթևի, այլ նրա թոռնորդի Սահակ Պարթևի հեղինակությունն է:

Այս հարցին պատասխանելուց առաջ անհրաժեշտություն է զգացվում ի միտ առնել հայ գրերի ստեղծող ու մատենագրության հիմնադիր Մեսրոպ Մաշտոցի մատենագիտական գործունեության հանգամանքները:

Կորյունից գիտենք, որ Մաշտոցը «բազում թուղթս խրատագիրս և զգացուցիչս բնդ ամենայն դաւառս առաբէր», «...Ճառս յաճախագոյնս, դիւրապատումս, շնորհագիրս, բազմադիմիս ի լուսաւորութենէ և ի հիւթոյ գրոց մարդարէականաց կարգել և յօրինել, լի ամենայն ճաշակօք աւետարանական հաւատոցն ճշմարտութեան»²⁴:

Կորյունի ասած «յաճախագոյն», «դիւրապատում» ճառերը, ինչպես ենթադրել են մի շարք անվանի հայագետներ, հայ մատենագրության մեջ լայն տարածում գտած ու սիրված «Յաճախապատում» կոչվող ճառերն են, որոնք ունենալով դավանաբանական բովանդակություն, Գրիգոր Լուսավորչին են վերագրվել՝ դրանց ավելի մեծ հեղինակություն բնծայելու համար²⁵:

Գ. Գալեմբյարյանը²⁶, Ն. Ադոնցը²⁷, և մանավանդ, Մ. Արևիկյանը²⁸ ապացուցել են արդեն, որ «Յաճախապատումի» և «Եղծ աղանդոցի» միջև կան զգալի բնդհանրություններ ու առնչություններ: Եվ այդ միանգամայն բացատրելի է. Մաշտոցն ու Եզնիկը, մեկը՝ հանճարեղ ուսուցիչ, մյուսը՝ նրա սիրեցյալ ու մերձավորագույն զինակիցը, իրենց գործունեության բնթացքում զաղափարական նույն գիտնի վրա էին կանգնած և ամեն մեկն իր կարողությունների շափով մասնակցում էր հայ նորաստեղծ մատենագրության զարգացման գործին:

Մաշտոցի գործունեության մեջ մեծ տեղ է բռնում քարոզչությունը. հայտնի է, որ մինչև գրերի գյուտը նա շրջել էր ու քարոզել Հայաստանի այն դավառներում, որտեղ բրիստոնեությունը գեռ չէր արմատավորված, բրմական դասը գեռ չէր հայածված: Քարոզչական իր գործունեությունը, ավելի լայն ծավալով, Մաշտոցը վերսկսեց գրերի գյուտից հետո. եղավ Մարաց կողմերում, Գողթնում, Սյունիքում և շատ այլ վայրերում՝ ամենուրեք քարոզելով կրոնական նոր վար-

22 «Կանոնգիրք Հայոց», էջ 38—39:

23 Մ. Արևիկյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք առաջին, Երևան, 1944, էջ 117:

24 Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, էջ 78:

25 Մ. Արևիկյան, նույն տեղում, էջ 119—121: Անհրաժեշտ է, սակայն, նշել, որ այդ ճառերը, ըստ երևույթին, հետազայում կրել են որոշ փոփոխություններ, ընկալել որոշ հավելումներ և այլն:

26 Գ. Գալեմբյարյան, նույն տեղում, էջ 16—17:

27 «Բազմավէպ», 1926, էջ 70—72:

28 Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք առաջին, Եզնիկին նվիրված հատվածի 135, 136, 138, 140, 143—145 էջերի տողատակի մեջբերումները:

դապիտոսության սկզբունքները, սովորեցնելով հայերին դպրություն, բացելով դպրոցներ և այլն:

Հայ եկեղեցու հիմքերի ամրապնդման համար եթե առաջնահերթ նշանակություն ունեն պարսից քեշի՝ զրադաշտական կրոնի դեմ ուղղված պայքարը (մի ուամունք, որ պարսից արքունիքը ցանկանում էր պարտադրել հայ ժովըրդին), ոչ պակաս նշանակություն պետք է ունենար պայքարը ներքին ճակատում:

Հայ ժողովուրդն իր հաղարամյա գոյության ընթացքում ստեղծել էր վիպական հրգեր ու առասպելներ. հնամենի հավատալիքներն ու ավանդությունները, պատկերացումները զանազան շար ու բարի ոգիների ու միջական կենդանիների մասին խոր արմատներ էին նետել և, անշուշտ, կենսունակ էին ժողովրդի գիտակցության մեջ: Բնականաբար եկեղեցու ջատագովները ոչ միայն պետք է հիմնավոր տեղեկություններ ունենային դարավոր ավանդույթով ժողովրդի գիտակցության մեջ արմատացած հավատալիքների ու պատկերացումների մասին, այլ և պետք է սովորեին ջրիստոնեական վարդապետության դիրքերից դրանք մերժելու ձևերն ու եղանակները:

Ահա հենց այս նպատակով է ստեղծված Գրիգոր Պարթևին վերագրված «Հարցումը»: Եվ քանի որ քարոզչական այդ եռանդուն գործունեության ղեկը գտնվում էր Մաշտոցի ձեռքին և նա էր ամենահմուտ քարոզիչը՝ առաջին հերթին նա կարող էր բմբռնել «Հարցմունքի» նման մի երկ ստեղծելու անհրաժեշտությունը²⁹:

Տրամաբանական այս կզրակացությունն ամրապնդվում է առաջին հայացքից նյութին շանչվող հետևյալ փաստով:

Արևելյան Հայաստանում իր միսիան կատարելուց հետո, Մաշտոցը մեկնում է Կոստանդնուպոլիս, Բյուզանդիայի տիրապետության տակ գտնվող հայ-

²⁹ Որ Մաշտոցն իրոք զբաղվել է հեթանոսական սնահավատքի հերքումով, այդ մասին ունենք ստույգ տվյալ: Հայոց կանոնգրքի միջնադարյան խմբագրությունների մեջ ներմուծված է «Երանելոյն Մեսրոպայ վարդապետի» կոչված մի փոքրիկ բնագիր, որն ուղղված է հեթանոսական կրոնի անկապտելի մասն կազմող տարացեղ հմայությունների դեմ: Ն. Ակինյանը, որ հրատարակել է այդ բնագիրը, մի քանի ձեռագրերի բաղդատությամբ, տվել է նրան պատշաճ խորագիր՝ «Խօսք ընդդէմ հմայից»:

Ստորև տալիս ենք այդ բնագիրն՝ ըստ Ն. Ակինյանի հրատարակության (տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1958 թ., էջ 379—381):

Երանելոյն Մեսրոպայ հայոց վարդապետի (Խօսք ընդդէմ հմայից)

«Բարոք ողբայր մի ոմն ի սրբոցն. գիտացէք, ասէ, ով սիրելիք, զի թէպէտ և բնեռնաց տէրն զշարն ընդ խաչափայտին, սակայն խայթոցք նորա մինչև ցայժմ խոցոտեն զմարդիկ ի կորուստ՝ հմայիք, յութիք, դեղահատիք և ամենայն բրժժանօք զիականօք: Եւ ոչ որ բանայ ի մտաց զմահարեր սերմունս շարին: Այլ մի վարել հմայիք, այլ սուրբ աղօթիք առաստուած կարդալով, և մի երթալ զհետ երազոց, այլ ունկնդիր լինել պատուիրանաց աստուծոյ: Եւ մի որ յՅովսէփ և զԴանիէլ բերցէ ի մէջ, զի այն ժամանակաւորք էին և հարկաւորք. ի ձեռն սրբոյ արանցն զձածկեալ խորհուրդն յայտնէր աստուած տեսեամբ:

Արդ, այսուհետև ոչ երազք և հմայք խոտեալ են միայն, այլ և մարգարէութիւնք և առաքելութիւնք: Երազք և հմայք և յուտութք և բաշաղանք և դիւթութիւնք և թովշութիւնք և հարցուկք և ձեռնածուք և դեղահատք և խախրք, և որ ինչ նման են սոցին, նզովեալ են ի սուրբ եկեղեցոյ և արտաքս ընկեցեալ յաստուածային հրամանաց. եւ որ առնէ զմի որ ի նոցանէ կամ ընդունի, ընդ նովին նզովիք է կապեալ և ընդ նմին աստանայի իջանէ ի տարտարոս զառն տանջանաց զհհենին, զորոյ զվարդապետութիւնն ընկալաւ»:

կական շրջաններում ևս դպրոցներ բացելու և նորաստեղծ գիրն ու դպրությունը տարածելու համար: Այստեղ, ինչպես հաղորդում է Կորյունը, — նա «բազում շնորհագիր մատնանս զհարցն եկեղեցւոյ ստացեալ՝ ծովացուցանէր զվարդապետութեանն զխորութիւն»³⁰:

Հավանաբար «շնորհագիր» այդ մատյաններից մեկն է եղել Քեոզորոս Մոպսուեստացու «Յաղագս որ ի Պարսս մոզութեան» այն երեք ճառերը, որի մասին տվյալներ է գրանցել Փոտ պատրիարքն իր նշանավոր «Մատենագորանում»:

Փոտը վկայում է, որ Քեոզորոսի այդ ճառերն ուղղված են եղել մի հայ բորեպիսկոպոսի՝ Μαστωβιος անունով, ն. Ադոնցը համոզիչ փաստերով ապացուցել է, որ աղավաղված այդ անունը պետք է սրբադրել Μαστωξιος, այսինքն Մաշթոց ձևով³¹: «Մաշտոցի համար գրված երկը, իհարկե, — ինչպես նշել է Ադոնցը, — կարող էր տրամադրելի լիներ նրա սիրասուն աշակերտին, Եղնիկին»³²:

Մեզ հետաքրքրող բնագրի հեղինակի հարցը պարզելու գործին մեծապես նպաստում է այս տվյալը:

Պարսից գաղափարական ազրեսիայի առաջն առնելու համար հայ եկեղեցին պահանջ է զգացել պարսից քեշի դեմ գրված հիմնավոր մի հերքումի: Մաշտոցի խնդրանքով այդ աշխատանքը կատարել է եկեղեցական նշանավոր մատենագիր Քեոզորոս Մոպսուեստացին (մհ. 428 թ., եպիսկոպոս 392-ից), դրանից օգտվել է Եղնիկն իր աշխատության երկրորդ գիրքը («Եղծ քեշին պարսից») գրելիս: Արդ, մի՞թե նույն Մաշտոցը օտար եպիսկոպոսներից պետք է հայցեր նաև հայ ժողովրդի հնավանդ հավատալիքների մասին այնպիսի մի գրվածք, ինչպիսին է մեր «Հարցումը»: Եվ կարո՞ղ էին, արդյոք, օտարները տեղյակ լինել հեթանոս հայերի հավատալիքներին այնքան, ինչքան տեղյակ էր Հայաստանի գրեթե բոլոր շրջաններում որպես քարոզիչ շրջած Մեսրոպ Մաշտոցը:

Իհարկե ոչ. ուստի, վերոհիշյալ փաստերի ու դատողությունների լույսի տակ, կարելի է մեծ հավանականությամբ հետևենք, որ Եղնիկի աղբյուրը հանդիսացող «Հարցումի» հեղինակն ինքը՝ Մաշտոցն է:

Հարցի ուսումնասիրության ներկա էտապում և ուղղակի վկայությունների բացակայության պայմաններում, իհարկե, դժվար է վճռական ու վերջնական համարել այս եզրակացությունը: Հուսով ենք, սակայն, որ հնարավոր կլինի հետագայում ամրապնդել այն նոր տվյալներով:

Այսպիսով, ն. Ադոնցի այն հարցին, թե «արդյոք հնարավո՞ր է հայ ֆուկլորի թանկագին էջերը պարունակող «Հարցմունք Գրիգորի» հիշատակարանը... տանել և զետեղել հայ դպրության արևածագին» — կարելի է տալ մի պատասխան միայն — այո, կարելի է. ավելին՝ այն կարող է զետեղվել միայն և միմիայն հայ դպրության սկզբնավորման առաջին տասնամյակներին, հանդիսանում

30 Կ ո Ր Ի Ն, էջ 67:

31 Ն. Ա դ ո ն ց, Անձանոթ էջեր Մաշտոցի և նրա աշակերտների կյանքից բոտ օտար աղբյուրների (տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1925, էջ 197): Այս ուշագրավ եզրակացությունը, առանց հիմնավոր ու համոզիչ փաստերի, անընդունելի է համարվում որոշ բանասերների կողմից:

32 «Բազմավէպ», 1925, էջ 371:

է հայ ինֆնուրույն մատենագրության ցարդ հայտնի հնագույն հուշարձանը և գրվել է, հավանաբար, Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից:

5

Ն. Աղոնցը ցույց է տվել, որ «Հարցումի» բնագրից հետքեր են նշմարվում Հովհան Մանդակունուն վերագրվող ճառերի մեջ: Այդ փաստն ինքնին, անկախ այն բանից, թե ճառերը պատկանում են Հովհան Մանդակունուն (V դար) կամ Մայրավանեցուն (VII դար), գրավական է «Հարցումի» հնության:

Հավանաբար հայ մատենագրության այլ հուշարձանների մեջ ևս հնարավոր կլինի հետազայում գտնել «Հարցումի» ազդեցության հետքեր, սակայն այս առումով առաջնակարգ նյութ է պարունակում մի երկ, որի հեղինակի ու գրության ժամանակի մասին ևս բանասիրության մեջ տարբեր ու հակասական տեսակետներ են արտահայտվել:

Ղ. Ալիշանին այն ծանոթ է եղել որպես XIII դարի մատենագիր Վահրամ վարդապետի գործ, գրված առ Հեթում թագավոր³³: Ն. Մառը ծանոթ է այդ նույն աղբյուրին իբրև ոմն Վարդանի ստեղծագործություն³⁴:

1928 թվականին Ն. Ակինյանը հրատարակեց այդ բնագիրը և, հիմք ընդունելով Վիննայի Մխիթարյան մատենադարանի 1849 թվականի № 99 ձեռագրի վերնագիրը (որ դրել է, անտարակույս, ձեռագրի ընդօրինակող Սերովբե Պողոսյանը), վերագրեց այն Վարդանանց պատմության հեղինակ Եղիշեին³⁵:

Ն. Ակինյանի տեսակետը անհիմն է ու մերժելի³⁶: Արդարացին Ղ. Ալիշանն էր, որը, ինչպես պարզվեց, իր տվյալը քաղել էր խնդրո առարկա բնագրի Վենետիկյան Մխիթարյանների մատենադարանում պահվող հնագույն ձեռագրից (ձեռ. № 265/1108, ընդօրինակված 1317—1318 թթ.): Ձեռագրում գրվածքը վերնագրված է այսպես. «Հարցումն թագաւորին Հեթում, թէ հրեշտակը յառա՞ջ արարեալ են քան զերկինս և զլուսաւորս. պատասխան վարդապետին Վահրամայ»³⁷:

Այս Վահրամն, անշուշտ, Բաբունի կոչված Կիլիկյան նշանավոր մատենագիրն է, հեղինակ փիլիսոփայական ու պատմագրական մի շարք երկերի:

Հեթում Բ թագավորի պատվերով գրած վերոհիշյալ իր աշխատության մեջ Վահրամ Բաբունին, գրեթե բառացի, մեջ է բերել մեր բնագրից ընդարձակ քաղվածքներ:

«Հարցումի» բնագրի աղավաղված որոշ բառերի ու նախադասությունների սրբագրման գործին Վահրամի քաղվածքները, անտարակույս, կարող են որոշակի նպաստ բերել:

33 Ղ. Ալիշան, Հին հավատք հայոց, Վենետիկ, 1910, էջ 187, 195, 203, 210:

34 Н. Я. Марр, Из летней поездки в Армению, (отдельный оттиск из „Записок восточн. отдел. имп. русск. археолог. общ.“, том V, էջ 9 և հտ.):

35 Եղիշեի վարդապետի Հարցմունք և պատասխանիք ի դիրս ծննդոց, հրատարակեց Հ. Ներսես վ. Ակինյան, Վիննա, 1924:

36 Տե՛ս Ա. Վարդանյանի փաստալից ու հիմնավոր գրախոսությունը տպագրված «Հանդես ամսօրեայի» էջերում, 1929, № 1 (էջ 1—10) և № 2 (էջ 65—79) և տողերիս գրողի թեկնածուական դիսերտացիան՝ «Եղիշեի «Արարածոց մեկնութիւն» աշխատությունը» խորագրով, պաշտպանված 1945 թվականին Երևանի պետ. համալսարանում (մեքենագիր, էջ 5—9):

37 Ս. Սարգսեան, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեան ի Վենետիկ, Բ հատոր, էջ 853:

«Հարցումի» և «Եղծ աղանդոցի» զուգակշիռ հատվածների համեմատութունից առաջին հետևությունը, որ կարելի է հանել, այն է, որ այդ երկու բնագրերն էլ արմատական խմբագրության շեն ենթարկվել հարյուրամյակների ընթացքում: Այս, անշուշտ, չի վերաբերում առանձին աղճատված մտքերի, նախադասությունների ու բառերի, որոնց մի մասը հնարավոր կլինի ճշտել այդ բնագրերի ուշագիր համեմատության միջոցով:

1. Եզնիկի «Քայց թէպէտ և ասին ինչ անուանք ի գրոց յուշկապարկաց կամ համբարուաց կամ պարկաց, ըստ կարծեաց մտաց մարդկան ասին» նախադասության դիմաց «Հարցումն» ունի. «Թէպէտ և ասեն յուշկապարիկք և համբարուք և պարիկք և պայք, ըստ կարծեաց մտաց մարդկան ասին»:

«Պայք»-ն այստեղ ավել է, Եզնիկը շունի:

Պայի մասին Եզնիկը խոսում է այլուր՝ «Ոչ երբէք ի մարդկանէ ելեալ պայն՝ եթէ երես արարած իցէ (իմա՛ երէս արածիցէ). միտքն աղճատված է: «Հարցումի» համապատասխան հատվածում կարդում ենք՝ «Ոչ երբէք ի մարդկանէ ելեալ պայն, զորմէ ասեն՝ թէ երես ածէ»:

Այս կապակցությամբ Ն. Աղոնցը գրում է. «Եթե երեսաձե խորթ բառը կարդանք տրոհելով երես աձե այն ժամանակ նորայրի սրբագրությունը՝ առ երես արածիցէ (փոխանակ արարած իցէ) պետք կլինի ուղղել՝ առ երես ածիցէ, կամ ավելի ճիշտ վերականգնել ըստ Հարցարանի՝ երէս ածիցէ»³⁸:

2. Եզնիկի՝ «զծովացուլն՝ զոր ի կովէ ելեալ ասեն, և զպայն իմն ի մարդկանէ, և զառլէզն ի շանէ» նախադասության դիմաց «Հարցումն» ունի հետևյալ նախադասությունը. «ծովացուլն ի կուսէ (ուղղելի է՝ ի կովէ) ասեն ելեալ, և զպայն ի գետոյ, և զառլէզն ի շանէ, և զխանդիոն ի յիշոյ, և զնահանգն ի ձիոյ»:

Այստեղ, մեկը մյուսի կողմից, երկուստեք ուղղվում ու լրացվում են Եզնիկն ու «Հարցումը»: Ինչպես վերն այլ առիթով ասացինք, Եզնիկի մոտ Խանդիոնի (ինչպես և համբարուի՝ ձիոց առաջացած լինելու) մասին խոսք չկա:

3. Մեր բնագրում կա այսպիսի տեղիք. «Հարցումն. Քաջք աներեւոյթ արարածք են աստուծոյ, զպատերազմունս նոքա հարկանեն, զորս երէկց նոքա հարկանեն, և զարմատիս կալոց նոքա կրեն և զինիս ի հնձանաց, որպէս վիշապս զտոհմականս անդէոց ծծեն»:

Եզնիկը, հավատարիմ իր շարագրության ձևին, այստեղ ևս փոխել է իր աղբյուրի տրամախոսական եզանակը և խմբագրել այդ հարցը՝ տալով այսպիսի կերպարանք. «Եւ ոչ վիշապք զտոհմականս արդեանց կրեն, և ոչ գրաստ գոյ նոցա՝ եթէ զարդիւնս ի կալոց ուրեք կրիցեն, և ի զուր է կա՛լ կա՛լն ասել ումէք ի կալս՝ և ոչ ա՛ռ ա՛ռ»:

Եզնիկն այստեղ հեռացել է իր աղբյուրից. բայց վերջինիս միջոցով, այնուամենայնիվ, հնարավոր է լինում սրբագրել «և ոչ վիշապք զտոհմականս արդեանց կրեն» արտահայտությունը: «Հարցումի» համապատասխան տողը «զտոհմականս անդէոց ծծեն», որ նշանակում է «ուտում (լափում) են անասուններից լավերին», ավելի հարմար է գալիս իմաստին: Այս կարծիքին է նաև Ն. Աղոնցը³⁹:

³⁸ «Հայրենիք», էջ 79:

³⁹ Տե՛ս «Հայրենիք», էջ 80:

4. Ըստ Եզնիկի Արտավազդին Մասիսի վրա արգելափակել են դեերը, իսկ ըստ «Հարցումի» վիշապները («...դԱրտաւազդ զոմն արգելիալ է ի վիշապաց ի Մասիս և է կենդանի, և նա ելանելոց է և զաշխարհ ունելոց»): Նշենք նաև, որ Արտավազդի առասպելը գրանցած Մ. Խորենացին Արտավազդի շղթայումը վերագրում է քաջքերին, իսկ «Յայամաուրբում» այդ դերը կատարում են «չաստուածք» կամ «աստուածք»⁴⁰:

Կարծում ենք, որ առասպելին հարազատ տվյալը «Հարցումինն» է, որովհետև, ինչպես գիտենք վիպասանքից.

«Վիշապագունեմ գողացան զմանուկն Արտաւազդ
և և դե փոխանակ եղին»⁴¹:

Ուշադրություն ենք դարձնում այս տարբերության վրա՝ նկատի ունենալով նրա կարևոր նշանակությունը Արտավազդի երկվության խնդրի լուծման գործում: Հայտնի է, որ քաջքերը բարի ոգիներ են, ուստի ըստ Խորենացու, շար է եղել Արտավազդը: Վիշապներն, ընդհակառակը, շար ուժեր են, ուստի ըստ «Հարցումի»՝ Արտավազդն է բարի: Նրա զալստյան հետ վառ հույսեր է կապել ժողովուրդը, բայց նա մնացել է արգելակված «անմիտ» մի հայ իշխանի («ըրզնապատում հմաուրականների» տված խորհրդով) արձակած հրամանի գործությամբ, որով դարբինները պարտավորվել են նավասարդին կռնով զարկել դատարկ սալին՝ Արտավազդի շղթաների ամրացման համար:

5. «Հարցումին» ենք պարտական Երվանդի⁴² մասին հնագույն առասպելի գոյությունը հավաստող միակ վկայությամբ, որ Վահրամի միջնորդությամբ ծանոթ է եղել Ղ. Ալիշանին: Եզնիկի մոտ այդ մասին հիշատակություն չկա. կամ դուրս է ընկել հետազայում, կամ ինքն է ավելորդ համարել մեջ բերել:

Այսպիսով, պարզ է դառնում, որ «Եղծ աղանդոցի» իմաստային աղճատումների մի մասը հնարավոր է սրբազրել նրա աղբյուրը հանդիսացող «Հարցումի» համապատասխան հատվածների օգնությամբ, և ընդհակառակը:

Ավելի լայն հնարավորություններ կան լեզվական ու շարահյուսական բնույթի ուղղումներ մտցնելու Եզնիկի բնագրում, որն իրավամբ համարվում է դասական հայերենի գլուխ-գործոցը⁴³:

7

«Հարցումի» բնադրի հրատարակությունը «Revue de l'Orient chretien» պարբերականի 1925—1926 թթ. 3—4-րդ միացյալ համարում՝ անձանոթ մնաց

⁴⁰ Г. Халатянци, Армянский эпос в Истории Армении Моисея Хоренского, ч. II, Материалы, Москва, 1896, էջ 74:

⁴¹ Մ. Խորենացի, Բ, 61:

⁴² Բնագրում այդ անունը բերված է հնավանդ՝ «Արուանդ» ձևով, որը միանգամայն համապատասխանում է պահլավական ձևին, որից և փոխառված է:

⁴³ Այդ աշխատանքը կատարելու են մեր եզնիկագետները, միայն մեկ օրինակով փորձենք շահագրգռել նրանց:

«Նոր Հայկազյան բառգրքում» տեղ է գտել «Կեղծս կեղծս» բառը՝ «սուտ, շինծու կերպարանքով» իմաստով: Բառգրքի հեղինակներին այն հայտնի է միայն Եզնիկից: Քանի որ այդ բառի դիմաց «Հարցումի» մեջ գտնում ենք «կերպս կերպս» («և կերպս կերպս զանձինս ցուցանիցեն և մարդկան կերպի երևման անտանս եղեալ կոչեն...») բառը, որ կիրարկված է հայ հին մատենագրության մի շարք հուշարձաններում, կարելի է ենթադրել, որ Եզնիկի բնագրում ևս եղել է «կերպս կերպս»:

հայագիտական լայն շրջաններին: Հայաստանում, օրինակ, չկա պարբերականի այդ համարից գեթ մեկ օրինակ:

Նկատի առնելով այդ՝ ավելորդ շինք համարում բնագրի վերահրատարակությունը, ոչ էական հետևյալ փոփոխություններով.

1. Ձեռագրերի հիման վրա կատարել ենք մի քանի ճշտումներ.

2. Տարբերակավածքներից նշել ենք միայն կարևորները (հենց տողաշարում՝ փակագծերի մեջ).

3. «Հարցումը» կանոնադրի մեջ ներմուծող խմբագիրները, մյուս կանոնադրերի նմանողությամբ՝ նաև «Հարցումի» համար՝ կազմել են ցանկեր, և ըստ այդմ համարակալել հարց ու պատասխանները (Ա-ից ԺԱ): Ցանկը («Ցանկ կանոնաց Լուսաւորչին») գիտական արժեքից զուրկ է, իսկ հարցերի համարակալումը ճիշտ չի կատարված: Այդ իսկ պատճառով ցանկը զուրս ենք թողնում, իսկ հարցերի համարակալումը կատարում ենք ինքներս:

4. Ավելորդ ենք համարել նաև «Հարցումի» սկզբում, որպես Ա հարցումն զրված կանոնական հրահանգի հրատարակումը. այն, ինչպես նկատել է Ն. Աղոնցը, ոչնչով չի առնչվում «Հարցումին»⁴⁴:

5. «Հարցումի» բնագրին զուգահեռ տվել ենք Եզնիկի, իսկ տողատակում՝ Վահրամ Բարունու զուգակշիռ հատվածները (Աղոնցը ևս տպագրել է Եզնիկի հատվածները, բայց «Հարցումի» բնագրի վերջում).

6. Ինչպես արդեն ասել ենք, Գ. Տեր-Մկրտչյանը ձեռքի տակ ունեցել է «Հարցումի» 4 ձեռագիր: Թվարկում ենք այդ ձեռագրերը Մաշտոցի անվան Մատենադարանի արդի համարակալությամբ.

A—№ 659, ընդօրինակված 1368 թ., էջ 108բ—118բ.

• B—№ 778, ընդօրինակված 1635 թ., էջ 377բ—403բ.

C—№ 2886, ընդօրինակված XVIII—XIX դդ., էջ 73ա—83բ.

D—№ 657, ընդօրինակված XVII դ., էջ 125ա—129բ:

Մենք, բացի սրանցից, ձեռքի տակ ունեցել ենք նաև մի այլ ձեռագիր.

E—№ 9298, ընդօրինակված է 1662-ից առաջ, էջ 302ա—306բ:

Վերոհիշյալ բոլոր 5 ձեռագրերից հնագույնն ու լավագույնը A ձեռագիրն է: Որպես Հայոց կանոնադրի եզակի մի խմբագրություն այն արժանի է ուշագիր քննության:

«Հարցումին» զուգահեռ հրատարակվող Եզնիկի հատվածները քաղված են Լուի Մարիեսի կազմած և հետմահու հրատարակված մեծարժեք քննական բնագրից⁴⁵, որը համեմատել ենք Եզնիկի միակ ձեռագիր օրինակի հետ (Մատենադարան, ձեռ. № 1097, էջ 187բ—314բ): Փոխել ենք Մարիեսի հրատարակության ուղղագրական անհարկի արխայիզմները (եթև, թե, եին, և-ի փոխարեն՝ ամենուրեք եւ և այլն):

«Հարցումին» առնչվող Եզնիկի հատվածները համապատասխանում են Մարիեսի հրատարակության ստորև նշվող էջերին (փակագծերում տալիս ենք նաև Վենետիկի 1826 թ. հրատարակության համապատասխան էջերը).

⁴⁴ Այս է կանոնական այդ հրահանգը. «Քահանայ, որ ընդ կնոջ ի քուն է՝ ի վաղին պատարագ մի իշխեսցէ մատուցանել: Եւ աշխարհական, որ ընդ կնոջ ի քուն է՝ ի վաղին արինաց մի լիցի հաղորդ»:

⁴⁵ Eznik de Kołb, De Deo édition critique du texte arménien par † Louis Mariès..., Paris, 1959 (Patrologia orientalis, tome XXVIII, fascicule 3).

1. էջ 37, տող 11—12 (էջ 75, տող 24—25),
2. էջ 39, տող 30—40, տող 29 (էջ 82, տող 1—84, տող 14)
3. էջ 41, տող 12—42, տող 18 (էջ 85, տող 21—88, տող 11)
4. էջ 46, տող 9—48, տող 13 (էջ 97, տող 4—102, տող 13),
5. էջ 48, տող 22—49, տող 1 (էջ 103, տող 4—տող 26),
6. էջ 49, տող 9—50, տող 11 (էջ 104, տող 16—107, տող 4):

Տողատակում վահրամ Բարունուց մեջ բերվող հատվածները քաղված են նրա աշխատության (անհիմն կերպով Եղիշեին վերագրված) Ն. Ակինյանի հրատարակությունից⁴⁶: Հրատարակված բնագիրը ստուգել ենք Մատենադարանի № 631 (էջ 195ա—221ա) ձեռագրի մեջ առկա արժեքավոր ընդօրինակության հետ քաղդատելով:

Հուսով ենք, որ հայ ինքնուրույն մատենագրության երախայրիք այս բնագրի վերահրատարակությունը անհետևանք չի մնալու: Այն մեծապես նրպաստելու է հեղինակի մասին արտահայտած մեր կարծիքի հաստատման կամ մերժման գործին, ինչպես նաև, ինչ-որ շափով դյուրացնելու է Եզնիկի համապատասխան հատվածների քննության ու սրբագրության գծով կատարվելիք աշխատանքը:

* * *

Կանոն սրբոյն Գրիգորի Պարթևի, գործնալ հարցումն եւ պատասխանիք նորա* (Revue de l'Orient chrétien, Troisième série, tome V (XXV), 1925—1926, № 3 et 4, pp. 312—322)

Եզնկայ վարդապետի Կողբացւոյ. Եղծ աղանդոց (Edit. par Louis Mariès, Paris, 1959. Patrologia Orientalis, tome XXVIII, fascicule 3)

1. Հարցումն. Ո՞վ է հայր մահու.

Պատասխանի. նախանձ:

2. Հարցումն. Ուստի՞ յայտ է.

Պատասխանի. Յայսմանէ, նախանձու բարսարկուին մահ եմուտ յաշխարհս:

Եւ նախանձու բանսարկուին եմուտ մահ յաշխարհ: (էջ 37 տող 11—12):

3. Հարցումն. Եւ ո՞վ է մայր մեղաց.

Պատասխանի. Ազահութիւն, որպէս ասեն. Արմատ ամենայն շարեաց արծաթասիրութիւն է:

4. Հարցումն. Ո՞վ է որ տանի ի կեանսն յաւիտենից:

Պատասխանի. Հեղութիւն. վասն որոյ ասէ հոգին սուրբ, թէ Յո՞վ բնակեցայց, եթէ ոչ ի հեզս և ի խոնարհս և որք զողան ի բանից իմոց:

⁴⁶ Եղիշէի վարդապետի հարցմունք և պատասխանիք ի դիրս ծննդոց, հրատարակեց Հ. Ներսես վ. Ակինյան, Վիեննա, 1924 (Քննական հրատարակություն մատենագրության և թարգմանության նախնայաց հայոց, հատոր Բ, պրակ 2):

* Ե ձեռագրում խորագիրն այսպես է. «Կանոն երկրորդ երանելոյն սրբոյն Գրիգորի Պարթևի Հայաստանեայց Լուսատրչի. Հարցումն գեղեցիկ պատասխանեալ հանդերձ խրթնածածուկ բանից»:

5. Հարցումն. *Եւ ո՞վ առիթ դժոխոցն.*

Պատասխանի. *Լրբութիւն, վասն որոյ ասեն (var. ասէ). Ոչ այսպէս ատեաց զանարէնն, որչափ զանամաթն:*

6. Հարցումն. *Եթէ կարիցե՞ն կախարդք զընութիւն արարածոց փոխել:*

Պատասխանի. *Եթէ հաստատել կարեն, ապա և փոխել կարեն:*

7. Հարցումն. *Ահա բազում լուար եթէ զմարդիկ փոխեն ի կերպարանս անասնոց.*

Պատասխանի. *Ոչ ամենայն ինչ որ առ աշար է ճշմարտութիւն ասի, որպէս և ոչ ստուեր մարդոց մարդ ասի: Զնմանութիւն և զկերպարանս կարեն ցուցանել, բայց ճշմարտութեամբ ոչ կարեն ցուցանել և ոչ փոխել զարարածս արարչին, զի որ արարն նա միայն կարէ փոխել:*

8. Հարցումն. *Նա աւանիկ գիրք ցուցանեն, թէ առնէին կախարդքն զոր ինչ և Մովսէս առնէր:*

Պատասխանի. *Ընդ բարբառ բանի՞ցն նայիցիս, թէ՞ ընդ ճշմարտութիւն իրացն. թէ արդարև որպէս Մովսէսն*

Վահրամայ վարդապետի Հարցմունք և պատասխանիք (տպ. Եղիշեի անունով, Վիեննա, 1924):

...29. Թէ դեր ի մարմին իսկապէս ոչ փոխին և ոչ ուտեն և ըմպեն ստույգ և առնեն զոր ասեն մարդիկ, ապա և կախարդք զիա՞րդ նորաբ բազում իրս առնեն: ՊՍ. Եւ զի՞նչ առնեն կախարդքն: 29. Կարեն զընութիւն արարածոց փոխել: ՊՍ. Սուտ է այդ. եթէ հաստատել կարեն ապա և փոխել կարեն: 29. Ահա զբազումս լուար, թէ զմարդիկ փոխեն ի կերպարանս անասնոց և թռչնոց, և ինքեանք ի կարաս հեծնալ երթան ի ճանապարհ հեռի, և ի վերայ ջրոց բայլեալ վաղվազակի յաւտար աշխարհ ելանեն, քաջաց սեղան դնեն և ի նոցանէ բանս լսեն և առնեն: ՊՍ. Դարձեալ զստութեան բանս յիշեն: Ի միտ առ, ոչ ամենայն ինչ, որ առ աշար է՝ ճշմարտութիւն ասի. զնմանութիւն և զկերպարանս ցուցանեն զիրար ինչ կախարդքն, զի այլ ոչինչ կարեն ճշմարտութեամբ ցուցանել, զի թէ սատանայ կերպարանի ի հրեշտակ լուսոյ, որ չէ իսկ. նոյնպէս և պաշտանեայք նորա ցուցանեն ինչ, բայց ոչ ճշմարիտ. և ոչ կարեն փոխել զարարածս արարչին, զի որ արարն նա միայն կարէ փոխել: 29. Նա աւանիկ և գիրք ցուցանեն, թէ յեղիպտոս առնէին կախարդքն, զոր ինչ առնէր Մովսէս: ՊՍ. մի ընդ բարբառ բանին հայեցիս, այլ ընդ ճշմարտութիւն իրացն, զի թէ արդարև կարող էին կախարդքն առնել ինչ որպէս Մովսէսն առնէր ճշմարտութեամբ, ընդէ՞ր ապա և զՄովսէսի արարեալսն առնէին և ոչ նոր ինչ. ուտի յայտ է՝ տեսաւզքն զարհուրեալք ի ճշմարիտ նշանացն Մովսէսի առ աշար թուէր, թէ և կախարդքն այնպէս առնէին, վասն որոյ ի նոյն տեղոջ ճշմարիտ նշանն ի Մովսէսէ եղեալ յանդիմանէր զստութիւն կախարդացն... Դարձեալ յորժամ կեղն և խաղաւարտն հալածեցին զնոսա, զի եղև կեղն և ի կախարդսն, յայտնի եղև ստութիւն նոցա, որք ի հարկէ խոստովանեցան, թէ՞ Մատն աստուծոյ է այս: Քանզի թէ կարող լեալ էին զհարուածս ի Մովսէս և յԱհարոն զարձուցեալ էին:

29. Մովսէսի ոչ կարէին առնել ինչ, զի աստուած ընդ նմա էր, բայց մեղաւորաց կարեն առնել զշար և զբարի: ՊՍ. Եւ ոչ երբէք. ոչ արդարոյ և ոչ մեղաւորի շունին կարողութիւն առնել

առնէր ճշմարտութեամբ, ոչ էր պարտ
զՄովսիսի արարեալս առնել: Նա ա-
ւանիկ ճշմարտութիւնն զոչ ճշմարտու-
թիւնն յայտ առնեն, զի կանգնէր մի
վիշապն և զբազում վիշապս կլանէր,
և ստուեր և նմանութիւն և տեղի ան-
գամ ոչ երևէր: Ապա մինչ ի կախարդքն
դարձան հարուածքն՝ կեղք և խաղա-
ւարտք՝ յայտնի եղև ստութիւն նոցա և
ի հարկէ խոստովան եղևն թէ ձեռն
աստուծոյ է: Բայց թէ կարող լեալ էին
զյարուածսն ի Մովսէս և յԱհարովն
դարձուցանէին:

9. Հարցումն. Մովսիսի ոչ կարէին
առնել ինչ, զի աստուած բնդ նմա էր,
բայց մեղաւորաց կարեն առնել շար և
բարի:

Պատասխանի. Ոչ միայն մեղաւորաց
չեն ձեռնհաս կախարդք բարւոյ և շարի,
այլ և ոչ անասնոց անմտից, բայց զոր
աստուած մատնէ. այլ առանց աստու-
ծոյ ոչ կարեն սպանանել, զի ի տեառ-
նէ են ելք մահու: Սպասէ մեղաւորն
արդարոյն, այլ տէր ծիծաղեսցի զնո-
քաւք և ոչ մատնէ զնա ի ձեռս նորա: Նա
և ոչ ճնճղուկ անկանի յորոգայթ առանց
հրամանի հաւր ձերոյ որ յերկինս է,
զի ամենայն ինչ նովաւ եղև և նովաւ
(Վաճ. աստուծով) անցանէ:

10. Հարցումն. Կայէն առանց աս-
տուծոյ սպան զԱբէլ և սպանողն Կայի-
նի առանց աստուծոյ սպան զԿայէն և
Հերովդէս զՅովհաննէս, և ամենայն
արդարքն առանց աստուծոյ մեռան
յանաւրինաց:

Պատասխանի. Զի թէ լինի մարդ ա-
ռանց աստուծոյ և մեռանի: Ոչ պոռնրկ-
որդին աստուծոյ հրամանաւն լինի և
ոչ մեղաւորն աստուծոյ հրամանաւն
մեռուցանէ զարդարն, այլ սատանայ է
պատճառ շարեացն: Աստուած հրեշտա-
կաց անքննելի է և անհասանելի ամե-
նից, զի որ քննէ զծով՝ մեռանի: Լինե-

Վահրամ

ինչ շար կամ բարի առանց հրամանին աստուծոյ, զի տէր է որ սպանանէ և կեցուցանէ, և ի
տեառնէ են ելք մահու, քանզի և ճնճղուկ յերկիր ոչ անկանի առանց աստուծոյ, որով ամենայն
ինչ եղև և նովաւ փոխի և նովաւ անցանէ (Վահրամ, էջ 21—22):

լուծեան պատճառ աստուած է, զի արհնեաց ի սկզբանէ զարդարն աճել և բազմանալ. ի մերձենալ արուին յէզն աստուծոյ հրաման կատարի, լինի աճումն ըստ նախակարգ հրամանի աստուծոյ: Աստուած է պատճառ լինելու թեան և ոչ սատանայ, որպէս ասէ. Առանց աստուծոյ, եղև և ոչինչ: Սատանայ հրապուրանաց է պատճառ: Նոյնպէս և մահու հրաման յաստուծոյ է. Յորում աւուր ուտիցես՝ մեռցիս. եկեր և մեռաւ:

Եկն Քրիստոս և եսպան զմահ և կենդանործեաց զմարդիկ: Ինքն Քրիստոս իւրով կամաքն մեռաւ յանարինացն և արդարոցն թոյլ ետ մեռանիլ յամբարշտացն, զի ուրախասցին յարքայութեանն, որպէս և գրեալ է. Ընդ Քրիստոսի մեռանին, ընդ նմին և թագաւորեացին:

Արդ այնք որք զաստուծոյ փառս և զպատիւ արարչութեանն սատանայի տան, ի հուր գեհենի է ժառանգութիւն նոցա:

11. Հարցումն. Եթէ կարիցեն կախարդք որդիս տալ ամլոց և զմէջ (var. ի մէջ) ստնտուկս (իմա՝ զմէջ սկընդուկս) բարի առնել:

Պատասխանի. Ամլութեան բազում պատճառք են. այն զոր աստուած արգելեալ է՝ չէ որ որ նմա ձեռնհաս կարէ լինել, ոչ կախարդ և ոչ բժիշկ: Բայց եթէ պատճառք ցաւոց ինչ իցէ (var. են ինչ), զայն կարող են և բժիշկք ուղղել աստուծոյ ազդեցութեամբն դեղովք: Այլ առանց աստուծոյ, թէ և ամենայն բժիշկք և կախարդք ժողովէին՝

Վահրամ

Հց. Աստուած և ամլոցն ոչ կարիցեն կախարդքն որդիս տալ և զմէջս փակեալս բերրի (ձեռ. № 631—բերրի) առնել:

Պատ. Ամլութեան պատճառք չլուրջ են, այն՝ զոր աստուած արգելեալ է, չկարէ որ նմա ձեռնհաս լինել, ոչ կախարդք և ոչ բժիշկք. զի յաստուծոյ է, որպէս ասէր Յակոբ առ Հաարել, յորժամ ասէր՝ Տուր ինձ որդիս. և Յակոբ պատասխանեց՝ Մի՞թէ աստուած իցեմ ես, որ արգելի զպտուղ որովայնի բոյ: Բայց եթէ ի պատճառէ ցաւոց իմերէ, զայն կարեն բժիշկքն ուղղել աւգնականութեամբն աստուծոյ՝ ազդեցութեամբ դեղոց. այլ զոր ձեռն վերնոյն փակեալ է՝ չէ որ որ լուծանէ, բայց ինքն միայն: Միթէ կարէին ամենայն բժիշկքն կամ կախարդք Սառայի տալ որդի կամ Եղիսաբեթի (էջ 23):

ոչ կարէին Սառայի որդիս տալ: Զոր ձեռն վերնոյն փակեալ է, չէ որ որ լուծանէ:

12. Հարցումն. Գիւահարութեան պատճառ ի՞նչ է մարդկան.

Պատասխանի. Վասն հպատութեան մարդկան լինի, զի որդի որ մտավարժ է և իմաստուն, գան ոչ բմպէ. իսկ որ անմիտ է, հանապազ գանալից է:

13. Հարցումն. Մեղաւորք վասն մեղաց տանջին, իսկ տղայոց անմեղաց զի՞ տիրիցեն դևք:

Պատասխանի. Զամենայն մարդ յորդեգրութիւն կոչէ աստուած, որպէս զԻսրաէլն. նա է որդի իմ անդրանիկ Իսրաէլ, և Որդիս ծնայ և բարձրացուցի: Արդ եթէ փակեալքն ընդ աւրինաւք որդիք կոչին, որչափ ևս առաւել ազատեալքս, զոր[ոց] ասէ իսկ. Ետ նոցա իշխանութիւն որդիս աստուծոյ լինել:

Արդ զի իբրև յորդիս մատուցեալ է ի մեզ աստուած առ երբեմն խրատել [հարկանէ] զանասունս մեր, երբեմն զանդաստան և զայգիս մեր, զի հայելով ընդ այն ի միտ առցուք մտանել ընդ լծով երկեղի ծառայել տեառն: Ապա մինչ այսու ևս ոչ խրատիմք, ի մեզ առաքէ տանջանս պէս պէս ցաւոց, և խեղութեամբ, մատնէ և դիւաց զտղայս մեր, զի ի միտ առցուք. թէ Արդարն հազիւ կեցցէ, իսկ ամբարիշտն ո՞ւր ապրի:

Եւ տղայոցն յայն սակս պատահի այն (var. շի՛ այն)՝ զի մի արդարն ի բարիս գործելոյ դադարեսցէ և մի մեղաւորն ի մեղս յամել կարասցէ: Եւ չէ այսմ պարտական, այլ շար գործք մարդկան բարկացուցանեն զաստուած,

...եւ դիւահարութիւնք վասն հպատութեան մարդկան լինին: Քանզի եթէ որդի ուրուք մտավարժ իցէ, գան ոչ բմպիցէ. և որ չէն մտավարժ՝ բազում անգամ զծառայ այր առաջի նորա գան հարկանեն, զի ի նա հայեցեալ՝ ընդ այն լինիցի մտավարժ. ապա եթէ և այնու ևս ոչ խրատիցի, ի նա իսկ մատուցանեն զտանջանսն:

Այս ասացաւ վասն հարցանելոյ ոմանց, թէ մեղաւորք վասն մեղաց տանջիցին ի դիւացն, տղայոցն անմեղացն ընդէ՞ր տիրիցեն դևք:

Զամենայն մարդիկ յորդեգրութիւն կոչէ աստուած, որպէս զԻսրայէլէ ասէր. Որդի անդրանիկ իմ Իսրայէլ. և դարձեալ՝ թէ Որդիս ծնայ և սնուցի: Թէ առաքինեալքն ընդ աւրինաւք որդիք կոչին, որչափ ևս առաւել զորոց ասէ՝ թէ Ետ նոցա իշխանութիւն որդիս աստուծոյ լինել:

Արդ քանզի իբրև յորդիս մատուցեալ է ի մեզ աստուած խրատել, երբեմն հարկանէ առաջի մեր իբրև զծառայ՝ զանասուն մեր, և երբեմն զանդս և զայգիս, զի ընդ այն հայեցեալ՝ մտցուք ընդ լծով աստուծոյ երկիւղին: Ապա եթէ այնու ևս ոչ խրատիցիմք, ի մեզ իսկ մատուցանէ զտանջանսն, կամ ցաւովք, կամ խեղութեամբք, կամ դիւար: Տանջին և անմեղք՝ զի ի մտի կալցին այլքն զբան իմաստնոյն՝ որ ասէ. թէ Արդարն հազիւ կեցցէ, ամբարիշտն և մեղաւորն ո՞ւր զտանիցին:

Եւ այն յայն սակս լինի՞ զի մի արդարն յարդարութենէն ծուլասցի, և մի մեղաւորն միշտ ի մեղսն կալցէ: Եւ չէ այնմ պարտական աստուած, այլ շարիք մարդկան ածեն զաստուած այնպիսի տանջանաւք խրատել զմարդիկ:

Հմմ. Վահրամ, ԻԱ և ԻԲ հարցումների հետ.

Հց. Եւ ընդ որո՞ց տեղաց պատահէ այս ցաւ մարդոյն ի տեառնէ: ՊԻ. Ընդ ամենայն մեղանաց, առաւել վասն հպարտութեան և թերահաւատութեան մարդոյ:

Հց. Մարդկան ի շափ հասելոց զրեսցուք վասն մեղաց կրել զայս. անմեղ տղայքն ընդ որո՞ց սխալանաց տանջին ի դիւաց: ՊԻ. Անհաս են խորքն աստուծոյ և ինքն միայն գիտէ զազուտ մարդոյն... (էջ 24—25):

և այնպիսի ցասամբ մատնէ զտղայս մեր դիւաց: Զի որպէս այլոց հաւատովք բժշկեաց զանդամալոյծն, և շնորհեաց նմա թողութիւն մեղաց, նոյնպէս և այլովք տանջանաւք ածէ յերկիր զբազումս. է զի անմեղ տղայովք և է զի մեղուցելովք, որպէս և ինքն միայն գիտէ բարերարն: Եւ ոչ եթէ ի դատապարտութիւն ինչ մարդոյն ոգոյն լինի տանջումն դիւաց, այլ առաւել յարգահատութիւն. մանաւանդ թէ անմեղ որ իցէ. և վասն այլոյ երկեղի ի միտսն արկանել մատնի յայնպիսի տանջանսն, զոր իբրև զմտրակ կախեալ ի տան (Վառ. տուն) իշխանին՝ զարհուրեցուցեալ զտեսաւզան, նոյնպէս և տղայոցն լիկանսն ի զղջումն ածէ զմեղաւորսն:

Այլ ասեն՝ կախարդք յղեն զդևսն և հանեն: Կախարդք զդևսն ոչ կարեն հանել. տէրն ասաց. Սատանայ զսատանայ ոչ հանէ: Մարդ որ զաստուած թողու զսրբութիւն, զպահս, զաղաթս, և ի դիւթս և ի կախարդս ապաւինի և քակէ զչոյսն յաստուծոյ, թոյլ տայ Քրիստոս դիւաց բնակիլ ի նմա և տանջել զնա և պահանջել զոգի նորա և տանել ի դժոխս, որպէս զոգիս անաւրինացն: Կախարդք դիւաց բազինք են և շին համարեալ ի քրիստոնեայս: Ոչ զոր ի կախարդաց կարես տեսանել անցաւս և անդևս: Նա և տեսանեմք զկախարդան միշտ լիկեալ (Վառ. ծնկեալ) ի դիւացն, և մանաւանդ մոլիքն, զի նախ ինքեանք մոլին և դիւահարին ի դիւացն կատաղութենէ, և խոստանան տալ բժշկութիւն յուսացելոցն ի նոսա. բայց ոչ են ձեռնհաս, զի ի ձեռս աստուծոյ է ամենայն, որպէս ասաց մարգարէին. Ես սպանանեմ և ես կեցուցանեմ:

Զի որպէս այլոց հաւատովք հաստատեաց զանդամալոյծն, և շնորհեաց նմա թողութիւն մեղաց, նոյնպէս և այլոց սակաւուց տանջանաւք ածէ յերկիր և ի խրատ զբազումս: Յո՛րժամ դիպիցի անմեղաւք, և յո՛րժամ դիպիցի մեղաւորաւք, որպէս ինքն միայն ճարտար գիտէ: Եւ ոչ եթէ ի դատապարտութիւն ինչ ոգոց լինին մարդոյն տանջանքն դիւաց, այլ առաւել ևս յարգահատութիւն. մանաւանդ՝ թէ անմեղ որ իցէ. և վասն այլոց երկիր ի միտս արկանելոյ՝ յայնպիսի տանջանս մատնիցի, զոր իբրև զմտրակ կախեալ ի մեծի տանս՝ ցուցանէ աստուծոյ տեսութիւնն, զի հայեցեալ ընդ այն բազմաց՝ ամփոփեցին և մտցին երկիրիւ ընդ աստուծոյ հնազանդութեամբ... (էջ 39 տող 30— էջ 40 տող 29):

Այլ կախարդք, ասեն, յղեն դևս և հանեն զդևս: Զի կախարդք զդևս ոչ կարեն հանել՝ բաւական է մեղ հաւանեցուցանելոյ բանն տեսն, զոր ասաց՝ թէ Սատանայ զսատանայ ոչ հանէ: Զի կախարդն եթէ հանէր, ապաքէն դիւաւք հանէր. և զդիւէ ասաց Քրիստոս՝ թէ Դև զդևս ոչ հանէ. ապա յայտ է թէ այլազոյ իմն իբր լինին, որպէս ի նոցանէն իսկ ելեալ է բանն՝ և ոչ ի մէնջ: Ասեն. հանել չկարեն, բայց անդէն կապել մարթեն, զի հանապաղ խեղդ ընդ անձն հոգոց մարդոյն դևն լինիցի: Եւ այն յաստուծոյ արժանիցն յիրաւի լինի. զի եթող ոմն զաստուած, զսուրբս, զպահս, զաղաթս, և ի կախարդն՝ որ և անձին չկարէ աւզնել՝ ապաւինեցաւ: Զի ո՞ որ ի կախարդաց անցաւ և անդև և անմահ իցէ: Նա և տեսանեմք իսկ զկախարդան միշտ ծնկեալս ի դիւացն, և մանաւանդ մոլիքն, զի նախ ինքեանք դիւահարին, և ապա այլոց իմն խոստանան տալ, որ չիցէ ի ձեռս՝ ոչ նոցա և ոչ դիւացն, որոց բանիւ խաւսին տալ ինչ ումեք, բայց միայն աստուծոյ՝ որ արարիչն և տուիչն է:

Եւ արդ բան անդէն կապել կախար-

Ոչ իշխե սատանայ ի մարդ մըտանել, բայց հրամանան աստուծոյ, և ոչ լոկ ի մարդ, այլ և ոչ ի զեռունս: Բայց փորձիչ ետ աստուած զսատանայ և փորձէ նովաւ, որպէս ասաց մարգարէիւն: Արկ արծաթ (vaz. զարծաթ) ի բովս եթէ փորձ իցէ: Որպէս վասն նոցա փորձեցաւ Քրիստոս ի սատանայէ, և ձեզ պատուիրեաց Քրիստոս յաղաթս կալ, շմտանել ի փորձութիւն, այլ և զմեզսն համբերողս—այլ զի պատերազմասէր է շարն և խնդրէ կորուսանել զամենայն, Քրիստոս ասաց. Խնդրեաց սատանայ մաղել զձեզ—ըստ խնդրելոյն սատանայի ետ զնոսա ի փորձութիւն: Եւ իշխանութեամբն, զոր առեալ էին ի Քրիստոսէ, զնացին ի վերայ իժի և քարքի, և կոխեցին և հարին զգետնի:

Եւ ընդդէմ Յովբայ պարզկաբաշխ եղև սատանայ յասելն աստուծոյ ցատանայ. նայեցար ընդ Յովբ. և ետ զնա և զորդիս նորա և զստացուածս նորա: Ետ յաղթութիւն Յովբայ վասն արդարութեանն, հար զշարն և յաղթեաց նմա և հռչակեցաւ:

Այլ աստուած տայ ի փորձութիւն զամենայն ոք, վկայէ Մկրտիչն, ասէ. Գայ այլ զկնի իմ, որոյ հեծանոցն ի ձեռին իւր, սրբել զկալ իւր և ժողովել զցորեանն յշտեմարանս և զչարզն այրեսցէ անշէջ հրով: Յայտ արար համառատ թէ որպէս շեղչ կալոյ առանց հողմածին աւոյ շարքի, նոյնպէս և մարդ առանց յաղթելոյ սատանայի ոչ կարէ մտանել յարքայութիւնն:

Եւ զէնք սատանայական պատերազմի այս են. կախարդութիւնք, թովշութիւն, դիւթութիւն, աստեղագիտութիւն և նմանք նոցին: Զոր ասէ Մեղս մահու շափ՝ այս են. հայհոյութիւնք: Ամենայն

զացն զգեն՝ որպէս ասենն, և խեղդ ընդ անձն միշտ ոգոց մարդոյն առնել, լաւ էր թէ յայանէր, և սրբովք աղաչեցեալ զաստուած՝ աւգնականութիւն զտանէր բուժելոյ ի շարէն:

Այլ մեր ասեմք, թէ մտանելոյ ի մարդ շունի իշխանութիւն՝ առանց աստուծոյ թուլացուցանելոյ: Եւ այնր պէս պէս պատճառք են, որպէս ինքն միայն գիտէ, և յայտ անտի է՝ զի յորժամ ի խոզից երամակն մտաբերեցին մտանել, ոչ կարացին մտանել՝ եթէ ոչ նախ ի Քրիստոսէ առին հրաման: Եւ յորժամ զՅովբն կամեցաւ փորձել սատանայ, ոչ իշխեաց ժտել՝ եթէ ոչ նախ յաստուծոյ առ հրաման փորձելոյ:

մեղաց թողութիւն կայ ապաշխարութեամբ, բայց վասն սորա համառատ վճիռ ետ տէրն մեր Քրիստոս. Որ զհոգին սուրբ հայհոյէ, մի թողցի նմա: Վասն այսորիկ ասէ. Մի թողցի, զի ոչ լինի արժանի ապաշխարութեան. որպէս հովիւ, զի թափէ զոչխար ի գազանէ և տեսանէ պատառեալ զորովայնն, թողու զգէշն ի գազանն և ի բաց զնայ, նոյնպէս անտես առնէ հովին Քրիստոս և թողու զհայհոյիչ հոգւոյն սրբոյ: Վասն որոյ ասէ առաքեալ: Կամակար մտաւր եթէ յանցանիցեմք յետ ընդունելութեան գիտութեան, այնուհետև անաւզուտ է վասն մեղաց պատարագ: Եւ ամենայն որ որ քրիստոնեայ է, և լուսաւորեալ է յաւազանէն հոգւովն սրբով, և ապստամբ է յաստուծոյ ի ձեռս է սատանայի, և հալածական առնէ զսուրբ հոգին յինքենէ և դիւար վարի և պէսպէս հմայիւք և կախարդութեամբ՝ այնպիսին շինի ապաշխարութեան արժանի և շտայ նմա սատանայ թոյլ ապաշխարել: Վասն այնորիկ գրեցան, թէ Են մեղք որ մեղք են և է որ մահու շափ է:

Ըստ որում և վասն Յուդայի ասաց Քրիստոս, թէ Մինդ (νατ. միդ) ի ձէնջ սատանայ է, և թէպէտ և զողութեամբն ջանացաւ սատանայ առնել զնա բազին, սակայն առանց Քրիստոսի ոչ կարաց մտանել, այլ յորժամ ետ զպատառն և ասէ. Արա զինչ առնելոց ես: Յետ տալոյն զպատառն, ապա եմուտ ի նա սատանայ: Եւ զիւահարբ իսկ, որ տանջէին ի զիւաց, թէ ոչ պահպանող զաւրութեանցն պահէր, շարաշար ախտին խեղդէին զնոսա: Այլ ոչ լոկ զգիւահարսն, այլ և զիւրեանց իսկ պաշտանեայսն թէ ոչ աստուծոյ ահն պահէր՝ ազգի ազգի խեղդութեամբք խեղդէին, բայց շին ձեռնհաս և մտաբերել շիշխեն:

14. Հարցումն. Մնունդք են զիւաց և մահ, աճեն և պակասեն.

Եւ զՅուդայէ ասէ, թէ Ընդ պատառոյն եմուտ սատանայ: Զի թէ շէք Քրիստոսի թուլաց[ուց]եալ և սատանայի՞ որ գրգռէին, և Յուդայի՞ որ վասն կծծութեան եկն յայն, ոչ իշխէր մտանել ի նա. այլ վասն յանդիմանելոյ զանձնիշխանութիւն երկոցուն՝ թուլացոյց ըստ կամաց երկոցունց: Նա և մինչ զեռտանջին իսկ ոմանք ի զիւէ, եթէ ոչ յաստուծոյ տեսչութիւն լինէր նմա, շարաշար մահուամբ սատակէր: Նա և զպաշտանեայսն իսկ իւրեանց՝ եթէ ոչ աստուծոյ սաստ պահէր, ազգի ազգի խեղդութեամբք խեղդէին, և անհնարին մահուամբք սպանանէին: Բայց վասն զի ոչ են ձեռնհաս, ոչ իշխեն յայնպիսի իրս մտաբերել...

(էջ 41 տող 12—42 տող 18)

Եւ արդ քանզի անմարմինք են հրեշտակք և դևք, յայն սակս և ծնունդք ոչ

Պատասխանի. նախ զայն տեսցուք թէ դո՞ն ալլ արարածք բանաւորք քան զհրեշտակս և զմարդիկ և զղես, և ապա եկեսցուք յայն, թէ իցե՞ն դիւաց կէս մարմնաւորք և կէս անմարմինք: Զի շին ալլ արարածք բանաւորք, քան զերեք ջոկ. յաստուածային գրոց և ի բրնութենէ արարածոց յայտ է: Թէպէտ և ասին յուշկապարիկք և համբարուք և պարիկք և պայք, ըստ կարծեալ մտաց մարդկան ասին և ոչ ըստ բնութեան, զի դիւաց է կերպարանս ցուցանել, և մարդիկ գկերպարանս անուանադրեն, որպէս յորժամ քաղաքք և գելքք աւերեսցին և անդ դեք բնակեսցեն և կերպս կերպս զանձինս ցուցանիցեն և մարդկան [ըստ] կերպի երեւման անուանս եղեալ՝ կոչեն զոմն յուշկապարիկ, զոմն համբարու: Նոյնպէս և գրոց զանուանըս նոցա՝ առ ի նշանակելոյ զսաստկութիւն աւերածի աշխարհի, յուշկապարկաց ասին բնակել յաւերակս, զի ի յոյն լեզուն յուշկապարիկն իշացուլ թարգմանի:

Արդ ցուցանե՞ն եթէ գտանի իշացուլք ի Բաբելոն. ուրեմն յայտ է՝ թէ լոկ անուանք են և ոչ տեսակք և գիրք ըստ սովորութեան մարդկան խաւսից անուանեցին զղես, որ յաւերակսն Բաբելոնի բնակեալ են: Եւ նոյն ազգեսցութեամբ դիւացն բարբանջեն մարդիկ, զժովացուլն ի կուսէ (իմա՛ ի կովէ) ասին ելեալ, և զպայն ի գետոյ, և զառալէզն ի շանէ, և զխանդիրն (ՎԱՇ. զխանդիրն) ի յիշոյ, և նահանգն (ՎԱՇ. զնահանգն) ի ձիոյ: Եւ այս (ՎԱՇ. այսք) ոչ եթէ տեսակք ինչ, ալլ անուանք և եթ են հեթանոսական կռապաշտիցն: Զի որք զղեան պաշտէին՝ ի դիւացն հաջէին իբրև զշուն, և նոյն մոլորութեան սովորութիւն կալաւ զերկիր: Եւ ոչ ի քրիս-

տոն նոցա: Ալլ ասին համբարուաց ծրնունդք են և մեռանին: Նախ զայն տեսցուք, թէ բնաւ գուցե՞ն ալլ ինչ արարածք բանաւորք քան զհրեշտակս և զղես և զմարդիկ: Եւ ապա եկեսցուք յայնր ի բնին, թէ իցե՞ն ի դիւաց կէսք մարմնաւորք և կեսք անմարմինք: Զի շիք ինչ արարած բանաւոր արտաքս քան զայս երիս ջոկս, զհրեշտակաց, զդիւաց և զմարդկան, յամենայն աստուածատուր գրոց և ի բնութենէ արարածոց յայտնի է: Բայց թէպէտ և ասին ինչ անուանք ի գրոց յուշկապարկաց կամ համբարուաց կամ պարկաց, ըստ կարծեաց մտաց մարդկան ասին, և ոչ ըստ բնութեան, քանզի դիւաց է կերպարանս կերպարանս ցուցանել, և մարդիկ ըստ կերպարանացն անուանս դնեն. որպէս յորժամ քաղաքք և գելքք աւերեսցին և անդ դեք բնակիցեն, և կեղծս ի կեղծս յայտնիցին, և մարդկան ըստ կեղծեաց նոցա անուանս եղեալ՝ զոմն յուշկապարիկ, զոմն պարիկ, զոմն համբարու կոչիցեն. նոյնպէս և գրոց ըստ մարդկան կարծեացն եկեալ՝ առ ի նշանակելոյ զսաստկութիւն աւերածի աշխարհին, յուշկապարկաց ասին բնակել յաւերակսն, զոր յոյն լեզու իշացուլս ասէ:

Արդ ցուցցե՞ն թէ գտանիցին իշացուլք ի Բաբելոնի. ապա ուրեմն յայտ է՝ եթէ անուանք առանց անձանց են յուշկապարկաց և իշացուլոց. և գիրք ըստ սովորութեան մարդկան կարծեաց եկեալ, նոյնպէս անուանեցին՝ առ ի զաւերն Բաբելոնի նշանակելոյ, իբրև զժովացուլն՝ զոր ի կովէ ելեալ ասին, և զպայն իմն ի մարդկանէ, և զառլէզն ի շանէ: Եւ այն ոչ եթէ անձինք ինչ են, ալլ անուանք դրանգտանաց, և բաշաղանք մոլորելոց մտաց ի դիւաց: Զի ի մարմնաւորէ աներևոյթ ինչ որ ելանէ, որպէս ոչ յաներևութէ իմեք մարմնաւոր: Ոչ երբէք ի մարդկանէ ելեալ պայն՝

տոնէից դարձան ի բաց ի դիւապաշտ մոլիզնութենէ և ոչ ոք էր յառաջնորդաց որ հովուէր ըստ քարոզութեան աւետարանին: Զայս զհարդ ոչ իմանայ թէ ի մարմնաւորէ աներևոյթ ոչ ինչ ելանէ և յաներևութէն մարմնաւոր ինչ: Ոչ երբէք ի մարդկանէ ելեալ պայն, զորմէ ասեն՝ թէ երես ածէ, և ոչ ի կովուց ծովացու և ի ծովակի բնակեալ: Զի ցամաքային մարմնաւորի ոչ ինչ է հնար ի ջուրս բնակիլ և ոչ ջրայնոյ ի ցամաքի. և ոչ իշխան (իմա՛ ի շանէ) ինչ եղեալ, թէ ընդ աներևոյթ զաւրութիւնս կայցէ (ՆԱՇ. կացցէ) և զոր շեղն կոչեն, թէ զվիրաւորս պատերազմի լիզեն և ողջանան. այն բարբառանք հեթանոսաց են և պառաւանց առասպելք, մանաւանդ թէ դիւաց իմն մոլորութիւն:

Այլ վիճեալ պնդին թէ և մերումն զծովացու ձայն հանապազ լսեմք, և ոմն թէ զպայն իմ իսկ աշաւ տեսեալ է, և ոմն զի զառալէզն իմ իսկ տեսեալ է լիզելով: Եւ այսպէս յամառին որպէս հեթանոսս և զայն ոչ իմանան, թէ դեր լինին ի կերպարանս և հանեն ձայն ահագին: Եւ առաքեալ[ն] ասէ. Սատանայ կերպարանի ի հրեշտակ լուսոյ, որչափ առաւել ևս յանասնոց կերպարանս ի զարհուրեցուցանել զմարդիկ: Ոչ այդպէս, ասեն, այլ յառաջին ժամանակսն զխոցս պատերազմին ողջացուցին լեզուովն: Անմի՛տ, արդ զի՞ շքշկեն, ո՞չ նոյն պատերազմունք և արդ են: Ասեն. յայնժամ զիցազունք էին: Արժան է քրիստոնէից այնպէս խաւսել: Զի՞նչ իցեն զիցազունքն, անմարմի՞նք են, թէ՞ մարմնաւորք: Յայտ է թէ մարմնաւոր մարդիկ զմարդկան ուրուականս ի պաշտաւն առեալ դիւ անուանեցին: Ապա եթէ անմարմինք էին, յայտ է թէ անմարմնոյն չէ մարթ թէ ընդ կանայս ամուսնանալ: Զի թէ այնմ հնար էր ծնուցանել. բայց ոչ էր հնար, զի որ անմարմինն է նոյն և անսերմն է. զի սերմ մարմնաւորաց է և

եթէ երես արարած իցէ (իմա՛ արածիցէ), և ոչ ի կովուց ծովացուլն ելեալ՝ եթէ ի ծովակս բնակիցէ: Զի մարմնաւորի չէ հնար՝ թէ ի ջուրս կեցէ, որպէս ոչ ջրականին՝ թէ ի ցամաքի կեցէ. և ոչ ի շանէ ինչ ելեալ, եթէ ընդ աներևոյթ զաւրութիւնս ինչ կեցէ, և յորժամ վիրաւոր ոք անկեալ ի պատերազմի դրնիցի՝ թէ լիզիցէ և ողջացուցանիցէ. այլ ամենայն առասպելք են, և պառաւաց դրոջիւնք, և մանաւանդ թէ ի դիւաց իսկ մոլորութենէ:

Այլ և վիճեալ ևս պնդին ի բանիցն վերայ: Մին ասէ՝ թէ ի մերում դեաղ ծովացու զկով (իմա՛ ծովացուլս կով) գործեաց, և զգոչիւնն հանապազ մեք լսեմք՝ ամենեքեան: Եւ միւսն ասէ. զպայն իսկ իմ աշաւ տեսեալ է: Միթէ և զարալիզէ՞ն ևս ոք կարիցէ ասել՝ թէ և զայն ուրուք տեսեալ իցէ: Եւ եթէ յառաջին ժամանակսն արալէզք լիզէին զվիրաւորս և ողջացուցանէին, արդ ընդէ՞ր ոչ լիզիցեն և ողջացուցանիցեն, ո՞չ նոյն պատերազմունք են, և նոյնպէս վիրաւորք անկանին:

Այլ յայնժամ, ասեն, դիւցազունք էին: Եւ մեք զդիցն իսկ պահանջեսցուք ի նոցանէ: Մարմնաւորք էին արդեաւ դիրքն, թէ՞ անմարմինք: Եթէ մարմնաւորք էին, յայտ է եթէ մարդիկ էին, և զմարդկան ուրուականս ի պաշտաւն առեալ՝ դիւ անուանեն: Ապա եթէ անմարմինք էին, չէր մարթ անմարմնոցն ընդ կանայս մարմնաւորս ամուսնանալ: Զի եթէ այնմ հնար ինչ էր, ոչ երբեք զաղարէր սատանայ ի կանաց սատանայաժինս ծնուցանել: Զի որ անմար-

ոչ անմարմնոց: Զի որպէս ոչ գոյ ծընունդ (ՎԱՏ. ծնունդք) դիւաց, նոյնպէս ոչ գոյ մահ. թէպէտ և անմահ աստուածութիւնն է, սակայն անմահութիւն շնորհեաց հրեշտակաց և որդւոց (իմահոց) մարդկան: Եւ դիւաց ոչ աճումն ունի և ոչ ծախումն, բայց մարդկան է աճումն ամուսնութեամբ (ՎԱՏ. մարդկան աճումն ամուսնութեան) և մեռանիլ վասն պատուիրանազանցութեան մարմնով և ոչ հոգւով: Եւ այլ արարած ոչ գոյ որով կերպարանել կարէ, ոչ վիշապ և ոչ այլ որ, բայց հրեշտակք և դևք:

մին որ է, նա և անսերմն է: Վասն զի սերմն մարմնաւորաց է և ոչ անմարմնոց. և առանց սերման ի կնոջէ ծնանել միումն ևեթ մարթ եղև՝ որ արարիչն է բնութեան մարմնոյ. և որպէս կամեցաւ, կարող եղև ի կուսէ ծնանել առանց ամուսնութեան: Ուստի ամենայն իմաստնոց արտաքնոց յիրաքանչիւր զիցն տկարութիւն հայեցեալ, շիշխեցին ասել՝ թէ ի կնոջէ որ առանց ամուսնութեան ծնաւ: Եւ որպէս ոչ գոն ծնունդք դիւաց, նոյնպէս և ոչ մահ: Թէպէտ և անմահ բնութեամբ աստուածութիւնն ևեթ է՝ որ մշտնջենաւորն է, և ոչ յումեքէ առեալ սկիզբն լինելոյ, այլ և սկզբնաւորացն և բանաւորաց պարզեաց աննախանձ զանմահութիւն, զհրեշտակաց և զդիւաց ասեմ, և զորոց մարդկան: Յորոց մարդիկ, քանզի յերկուց բնութեանց են՝ ի մարմնաւորաց և յանմարմնոց, յիրաւի սերին ծննդեամբ, և դան յաճումն ամուսնութեամբ. և մեռանին, մարմնովք և ոչ ոգովք, վասն պատուիրանազանցութեանն:

Այլ հրեշտակք և դևք ոչ յաւելուած ծննդեամբ առնուն, և ոչ պակասութիւն մահուամբ. այլ որպէս հաստատեցանն՝ նոյնպէս և նովին թուով կան, առանց յաւելուածոյ և նուազութեան: Եւ ոչ այլ ինչ արարած գոյ՝ որ կարիցէ ի կերպարանս կերպարանս լինել, որպէս զվիշապացն և զնհանգացն համբաւեն. այլ միայն հրեշտակք և դևք՝ որ կարող են զաւզս գնդել և պարզել, և ազգի ազգի կերպարանս երեւեցուցանել...

(էջ 46 տող 9—48 տող 13):

15. Հարցումն. Քաջք աներևոյթ արարածք են աստուծոյ, զպատերազմունս նորա հարկանեն, զորս երէից (ՎԱՏ. էրէից) նորա հարկանեն և զարմտիս կալոց նորա կրեն և զգինիս ի հնձա-

Եւ ոչ վիշապք զտոհմականս արդեանց կրեն, և ոչ գրաստ գոյ նոցա՝ եթէ զարդինս ի կալոց ուրեք կրիցեն, և ի զուր է կա՛լ կա՛լն ասել ումեք ի կալս՝ և ոչ ա՛ռ ա՛ռ: Զի վիշապն որ ինքն գրաստ

Վահեամ

Հց. Ապա զիա՛րդ է զի բազումք ասեն, թէ քաջք զպատերազմունս մղեն, և զորս երէոց որսան, և զարմտիս ի կալոցն կրեն, և զգինիս ի հնձանաց առնուն, և վիշապք զտոհմականս անդէսց ծծեն, և յուով մարդիկ տեսեալ են զի վիշապ վերանայր յերկրէ յերկինս:

նաց, որպէս վիշապը զտոհմականս անդէոց ծծեն:

Պատասխանի. Այսպիսի յիմարութեամբ լցեալ է երկիր: Միթէ՞ մարթիցէ զայսպիսիսն քրիստոնեայ ասել: Ոչ քաջ լեալ է երբէք և ոչ վիշապ: Վիշապ բառ է, որ ինչ մեծ է յերկրի՝ վիշապ ասի ըստ գրոց, թէ Դու փշրեցեր զգլուխ վիշապին ի վերայ ջուրց. որպէս մարդ մեծանձն և յաղթանդամ սկայ ասի:

16. **Հարցումն.** Ասեն. քաջաց և վիշապաց տեարք (իմա՛ տաճարք) են ի լերինս բարձունս և բնակութիւնք, և զԱղեքսանդր կապեալ ունին ի Հոռոմ և զԱրտաւազդ ի Մասիս և զԱրուանդ ի գետս և ի մառանս.

Պատասխանի. Յորդոց մարդկան կենդանի են Ենովք և Եղիայ. այլ ամենեցուն զմահ՛ ճաշակեալ է: Բայց մոլորութիւն դիւաց խարեաց զդիցապաշտս Հայոց, թէ զԱրտաւազդ զոմն արգելեալ է վիշապաց ի Մասիս և է կենդանի, և նա ելանելոց է և զաշխարհ՛ ունելոց: Եւ ուրումն յանմիտ իշխանաց Հայոց

է, այնու զի անասուն և անխաւսունն է, զիա՛րդ որ ինքն գրաստ է՝ զայլ գրաստ վարիցէ: Զի վիշապի այլազգ ինչ բնութիւն չէ՛ եթէ ոչ աւձի, այն յայտ իսկ է: Եւ դաւձ յաղթանդամ, կամ զգազան ինչ ծովածին, կոչեն զիրք վիշապ: Որպէս զմարդ յաղթանդամ հսկայ անուանեն, նոյնպէս և դաւձ ցամաքային անճոռնի, և զգազանն ծովական լեռնաձև, զկիտացն ասեմ և զգելփինաց, վիշապս անուանեն ըստ այնմ՝ թէ Դու ջախջախեցեր զգլուխ վիշապացն ի վերայ ջուրց, և հտուր կերակուր ծողովրդոց կթովպացոց...

(էջ 48 տող 22—49 տող 1):

Եւ ոչ որս երբէք՝ որպէս մարդկան՝ արարեալ վիշապաց, կամ առնիցեն. և ոչ տաճարք իրրև մարդկան են նոցա ի բնակութիւն: Եւ ոչ զոր ի թագաւորազգեաց և ի դիւցազանց ունին կապեալ առ իւրեանս կենդանի. զի կենդանիք ի մարմնաւորաց երկուսն ևեթ կան, Ենոր և Եղիա:

Այլ որպէս զԱղեքսանդրէ խարէին դեք՝ թէ կենդանի կայցէ, որոց ըստ եգիպտական հնարողութեանն կապեալ արկեալ կախարդանաւք զդև ի շիշ, կարծեցուցանէին թէ Աղեքսանդրոս կենդա-

Պիս.—Այսպիսի յիմարութեամբ լցեալ է երկիր. միթէ՛ արժա՛ն է զայսպիսեաց ասացողսն քրիստոնեայ կոչել, և կամ բնաւին առ մտաւորս ունել: Ոչ քաջ լեալ է և ոչ վիշապ. վիշապ անուն բառ է, զի որ ինչ յերկրի մեծ լինի՝ վիշապ ասեն ըստ գրոց, թէ Դու փշրեցեր զգլուխ վիշապին ի վերայ ջուրց և հտուր զնա կերակուր զարացն Հնդկաց, որ նշանակէ զփարաւոն փշրեալ ի Կարմիր ծովն, և զէն և զարդ նոցա յալեացն յեզր ծովուն գտեալ և ի ձեռն լաւորդացն ի խորան անկաւ յաշխարհն Հնդկաց. նա էր վիշապ, որպէս մարդ մեծանձնեայ և յաղթանդամ ասի: Եւ թէ ուղիղ է զոր ասեն ցորեան և զինի առեալ դիւացն, սակայն ոչ ուտեն և ոչ ըմբեն և ոչ ի տեղոյն շարժեն զիրս, այլ երևոյթս իմն տան: Միթէ՛ հրեշտակքն զոր մատուցանէին նոցա կերակուր, որպէս Մանուէ՛ և Գեղէ՛ոն, կերա՛ն. անմարմնոյ բնութիւն զիա՛րդ կերակրի զմարմնական կերակուր. զեք լսկ երևոյթս տան:

Հց. Իսկ ընդէ՛ր՝ ապա ասեն ոմանց տեսեալ քաջաց և վիշապաց տաճարս ի լերինս բարձունս և բնակութիւնս, ուր զԱղեքսանդր կապեալ ունին ի Հոռոմ, և զԱրտաւազդ Հայոց թագաւոր ի Մասիս, և զԱրուանդ ի գետս և ի մառայն:

Պիս. Ոչ Աղեքսանդր կայ կենդանի ի կապանս և ոչ Արտաւազդ և ոչ այլ որ յառաջնոց անտի. զի յորդոց մարդկան Ենովք և Եղիա միայն կենդանիք են, այլ ամենեցուն զմահ՛ ճաշակեալ է: Բայց մոլորութիւն դիւաց խարեաց զկոտապաշտսն Հայոց ի ձեռն քրմացն, որք ասէին թէ զԱրտաւազդ ոմն Հայոց թագաւոր վիշապք արգելեալ են կենդանի ի Մասիս լեռոն. և նա ելանելոց է և զաշխարհ՛ ունելոց. և ոմն ի յանմտաց, որ ունէր զիշխանութիւն Հայոց՝ զարհուրեալ հարցանէր զըղձապատումս դիւացն և զկախարդսն, թէ երբ լինի Արտաւազդայ ելանել ի կապանաց, և նորա ասացեալ, թէ ոչ կամիս զելանելն նորա ի կապանացն՝ հրաման տուր ընդ ամենայն

հարցեալ զղծապատումն հմաւորա-
կանս, թէ ե՞րբ լինիցի Արտաւազդայ
զալ ելանել ի կապանաց, և նոցա ասա-
ցեալ. եթէ ոչ կամիս զելանելն նորա,
հրաման տուր ընդ ամենայն աշխարհս
Հայոց դարբնաց, որ աւր նաւասարդի է,
ամենայն դարբին կոանաւ կոփէ ի վե-
րայ սալի իւրոյ և երկաթք Արտաւազ-
դայ անդրէն հաստատին: Զնոյն հրա-
ման կատարեն այժմ. ամենայն դար-
բին կոփէ կոանաւ իւրով ի վերայ սալի:

Սոյնպէս մեծացուցանէ սատանայ
առ աշաւք զվիշապն, զի յորժամ ահա-
գինք երևեսցին՝ առցեն զնա ի պաշ-
տան, թէ նահանգ ինչ իցէ զետոց կամ
շահապէտ է: Յետ կարծեցուցանելոյն
ինքն կերպարանի ստուերաձև երևմամբ
ահեղաձև տեսիլ, և զարհուրեցուցանել
կերպարանի կամ վիշապ կամ նահանգ
կամ շահապետ, զի այնու (ՎԱՄ. այնիւ)
զմարդիկ յարարչէն ապստամբեցու-
ցէ: Զի թէ էր նահանգ մարմնաւոր, ոչ
երբեմն կնոջ պէս ցուլ անուն անուա-
նին (ՎԱՄ. անուանեն), ոչ մերթ մարդ
երևէր և մերթ աւձ, որով զաւձապաշ-
տութիւն հնարեցաւ մուծանել յաշ-
խարհս: Նոյնպէս և վիշապն՝ ոչ միան-
գամ վիշապ երևէր, մերթ աւձ, միան-
գամ մարդ, որպէս ցուցարն: Իսկ թէ
մարմնաւոր ինչ է, ապա փոխի ոչ. այլ
թէ ի կալս շորի ոք երևին և աներևու-
թանան, և ի դաշտս երազազգ (ՎԱՄ.
երազ ազգ ազգ) ձգին և ընթանան

նի իցէ և մահ խնդրիցէ՞. և զալուստն
Քրիստոսի խայտառակեաց զխարէու-
թիւնն, և երարձ ի միշոյ զգայթակղու-
թիւնն, նոյնպէս և մուրութիւնն զիւաց
խարեաց զգիւցապաշտս Հայոց, եթէ
զոմն Արտաւազդ անուն արգելեալ իցէ
զիւաց, որ ցայժմ կենդանի կայ, և նա
ելանելոց է և ունելոց զաշխարհս. և
ի սնտոի յոյս կապեալ կան անհա-
ւատք, որպէս և հրեայք՝ որ ի զուր
ակնկալութիւն կապեալ կան, եթէ Դա-
ւիթ զալոց է՝ շինել զԵրուսաղէմ և ժո-
ղովել զՀրեայս, և անդ թաղաւորել նմա
նոցա:

Եւ այնպէս ջանայ սատանայ՝ զի զա-
մենայն ոք ի բարուք ակնկալութենէ
վրիպեցուցէ, և ի սնտոի յոյս կապիցէ:
Մեծացուցանէ յաշս մարդկան զվիշա-
պըս, զի յորժամ ահագինք երևեսցին
ոմանց՝ առնուցուն զնոսա ի պաշտան:
Կարծեցուցանէ թէ և նահանգք ինչ իցին
զետոց, և շահապետք վայրաց: Եւ յետ
կարծեցուցանելոյ ինքն կերպարանի
կամ ի վիշապի կերպարանս կամ
ի նահանգի իմն և ի շահապետի,
զի այնու զմարդն յիւրմէ արարչէն
թիրեացէ: Զի եթէ էր ինչ նահանգն անձ-
նաւոր, ոչ երբեմն ի կնոջ կերպարանս
երևէր, և երբեմն փոկ լինէր և զաւղոր-
դաց ընդ ոտս անկեալ՝ հեղձուցանէր.
այլ կամ կինն կին կայր, կամ փոկն
փոկ:

Նոյնպէս և զոր շահապետ վայրաց
կոչեն, ոչ մերթ մարդ երևէր և մերթ
աւձ, որով և զաւձապաշտութիւնն հնա-
րեցաւ յաշխարհ մուծանել: Նոյնպէս և

աշխարհս Հայոց դարբնաց, որ ի նաւասարդի աւր ամենայն դարբին կոանաւ կոփէ ի վերայ
սալի իւրոյ. և երկաթք Արտաւազդայ անդրէն հաստատին: Զնոյն հրաման կատարեն այժմ
ամենայն դարբինք ի նաւասարդոց կոանաւ զալ հարկանեն:

* Աղիքսանդրի մասին այս առասպելը, որի մանրամասնութիւնները «Հարցումի» մեջ
չենք գտնում, ծանոթ է եղել նաև Նզիշինի Իր «Արարածոց մեկնութեան» մեջ, որից պահպան-
վել են միայն առանձին հատվածներ, Նզիշին գրել է. «Ապականացուին անմահանալն չէ հնար,
և թէ էր՝ լինէր իբրև զառասպելն, զոր ասեն՝ զԱղիքսանդրոս ոմն անմահ կայ, այնքան
մաշկալ, որ լեզուն է միայն մնացեալ, զոր արկեալ ի շիշ, ասեն, հեծէ և ասէ. Ուրեմն թէ
Աղամ անմահացեալ էր, լինէր իբրև զիս» (ձեռ. № 1267, էջ 77ա—77բ):

զհետ երէոց, դևք կերպարանին առ ի մուրհեցուցանելոյ զմարդիկ:

վիշապն ոչ մի անգամ աւձածև երևէր, և միւս անգամ մարդկակերպ, որպէս յառաջագոյնն իսկ ասացաւ՝ թէ որ մարմնաւոր ինչ է, յայլ կերպարանս չկարէ փոխել:

Այլ թէ ի կալս ջորիք և ուղտք երևիցին, դիւաց կերպարանք են այն, և ոչ վիշապաց: Եւ եթէ ի դաշտս երազազանք ձգիցին, և հեծեալք իրրև զմարդիկ զհետ երէոյ արշաւիցեն, կեղծիք դիւաց են և ոչ ճշմարտութիւն ինչ իրաց: (էջ 49 տող 9—50 տող 11):

Л. С. ХАЧИКЯН

ПРИПИСЫВАЕМОЕ ГРИГОРУ ПАРТЕВУ «ВОПРОШЕНИЕ»
КАК ПЕРВЕНЕЦ АРМЯНСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ

(Р е з ю м е)

Среди источников «Опровержения ересей» Езника Кохбаци особое место занимает выявленное Г. Тер-Мкртчяном и изданное Н. Адонцем вместе с французским переводом (*Revue de l'Orient Chretien, troisième série, tome V (XXV), 1925—1926, № 3—4, стр. 312—322*) «Вопрошение», которое в середине века приписывалось Григорию Просветителю.

В этом важном для истории раннефеодальной идеологии памятнике с позиций христианского вероучения опровергаются армянские языческие верования, сообщаются ценнейшие сведения, касающиеся армянского фольклора.

«Опровержение ересей» Езника создано в 40-х годах V века, следовательно, являющееся одним из его первоисточников «Вопрошение» должно быть написано на заре армянской литературы—в первые десятилетия V века.

Оценивая этот важный памятник и приводя новые данные в пользу того положения, что «Вопрошение» несомненно написано до «Опровержения ересей», автор статьи пытается установить имя его автора и приходит к выводу, что, по всей вероятности, им является Месроп Маштоц.

В подтверждение этого вывода приводятся следующие данные.

Վահեամ

Որպէս զայս ստութիւն արձանացոյց սատանայ յաշխարհ, նոյնպէս և վիշապ, որ է աւձ մեծ, առ աշար մեծ ցուցանէ, զի ահագին երևեալ մարդիկ ի պաշտան առնիցեն զաւձն. որպէս և արարին բարեւոյցիք և ելլաղացիք՝ զվիշապ աւձան պաշտեցին և յարարչէ հեռացան: Սոյնպէս և ինքեանք դևքն ջորիք և էջք երևին ի կալ՝ կրել ցորեան և դինի. և արագ արագ վաղ առնեն երևութիք ի դաշտս, իրր թէ որսան. Սուտք ամենեքեան (էջ 14—16):

1. Борьбу против язычества и проповедь христианского вероучения в Армении возглавлял Маштоц. Против языческих верований он выступал и в других произведениях, из коих сохранился лишь маленький фрагмент «Слово против колдунов» (изд. в «Андэс амсореа», 1958, стр. 379—381).

2. К числу источников «Опровержения ересей» принадлежат три речи Теодора Мопсуестского «О религии персидских магов». Согласно патриарху Фотию, они были написаны по просьбе некоего хорепископа Мастубиоса (по Н. Адонцу—Маштоца). Таким образом, если Маштоц в какой-то мере принимал участие в деле создания этого важного труда, посвященного опровержению религии персов (зороастризма), то можно предположить, что он сам и должен был написать «Вопрошение», направленное против армянских языческих верований.

3. Примечателен и тот факт, что в середине века Григорию Просветителю были приписаны и «Речи» («Յաճախանայտնով ճար»), которые, по мнению ряда арменоведов, также принадлежат перу Маштоца, и что Езник также использовал их в своем «Опровержении ересей».

L. S. KHATCHIKIAN

LE „QUESTIONNAIRE“ ATTRIBUE A GREGOIRE LE PARTHE, PREMICES DE L'ECRITURE ARMENIENNE

Révélé par G. Ter-Mkrtchian et publié avec une traduction en français par N. Adontz (Revue de l'Orient Chrétien, troisième série, tome V (XXV), 1924—1926, n° 3—4, pp. 312—322), le „Questionnaire“ attribué à Grégoire l'Illuminateur occupe une place importante parmi les sources de la „Réfutation des Sectes“ d'Ezник de Kolb.

Ce monument si précieux quant à l'histoire idéologique du féodalisme naissant, réfute les croyances païennes arméniennes à partir des principes de la religion chrétienne, en même temps qu'elle fournit nombre de renseignements de valeur sur le folklore arménien.

L'ouvrage de „la Réfutation des Sectes“ ayant été composé dans les années 40 du Ve siècle, le „Questionnaire“, l'une de ses premières sources, le fut donc à l'aube de la littérature arménienne, c'est-à-dire dans les premières décennies du Ve siècle.

Soulignant la valeur de cet important monument et rapportant de nouvelles données à l'appui de la thèse selon laquelle le „Questionnaire“ est indubitablement antérieur à la „Réfutation des Sectes“, l'auteur de l'article se propose de nous en révéler l'auteur qu'il assimile à Machtotz.

Cette assertion est confirmée par les faits suivants:

1) La lutte antipaïenne et la propagation de la religion chrétienne en Arménie étaient dirigées par Machtotz à qui l'on doit aussi d'autres ouvrages dont on ne conserve qu'un petit fragment: le „Discours contre les magiciens“ (publié dans la revue „Handes Amsorya“, 1958, pp. 379—381) où il s'élève contre les croyances païennes.

2) On retrouve dans les sources de la „Réfutation des Sectes“ trois discours de Théodore de Mopsueste intitulés „De la Religion des mages perses“. Selon le patriarche Photius, ces discours auraient été composés sur la demande d'un certain chorévêque du nom de Mastobios (Machtotz, d'après N. Adontz). Il est clair que si Machtotz a tant soit peu participé à la composition de cet ouvrage qui est une réfutation de la religion perse (zoroastrisme) on peut être en droit de penser qu'il fut l'auteur du „Questionnaire“ dirigé contre les croyances païennes d'Arménie.

3) Il est intéressant de remarquer qu'au moyen âge les „Discours“ («Յաճախսարգանք ճար») étaient également attribués à Grégoire l'Illuminateur, ouvrages qui de l'avis de quelques arménistes appartiennent à Machtotz et qu'Ezrik utilisa dans sa „Réfutation des Sectes“.